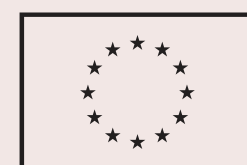

Przewodnik

Praca z trudnym

dziedzictwem

NeDiP2

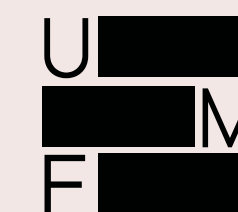

Co-funded by
the European Union

realizacja

zapomniane

Spis Treści

1	Praca z trudnym dziedzictwem (<i>Przewodnik</i>)
2	<i>Wprowadzenie</i>
4	<i>Czym jest Przewodnik?</i>
5	<i>Dlaczego potrzebujemy Przewodnika?</i>
6	<i>Jak działa Przewodnik?</i>
7	Miejsca trudnego dziedzictwa w Polsce: perspektywa żydowska
13	Narzędziownik
14	<i>Metody pracy z trudnym dziedzictwem</i>
18	<i>Narzędzia pracy z trudnym dziedzictwem</i>
21	<i>Typologia żydowskich miejsc trudnego dziedzictwa w Europie Środkowej i Wschodniej</i>
30	<i>Przydatne definicje</i>
33	<i>Mapa drogowa</i>
34	<i>Studia Przypadku</i>
35	<i>Wierzba Estery w Chrzanowie</i>
41	<i>Pikule – Zielone Upamiętnienie</i>
46	<i>Oznaczanie Miejsc Pamięci Pigmentami</i>
54	<i>Still Standing – Pomnik w Ruchu</i>
62	<i>Cmentarz Żydowski przy ul. Gwarnej we Wrocławiu</i>
69	<i>Żyd, sąsiad i pies</i>
75	Rekomendacje
80	Przydatne zasoby

Wprowadzenie

Dlaczego żydowskie dziedzictwo nazywamy trudnym?

Żydowskie dziedzictwo materialne nie jest trudne z definicji. Tego rodzaju obiekty i miejsca mogą służyć celebracji kultury, edukacji oraz budowaniu tożsamości. Jednak w Polsce wiele obiektów związanych z tysiącletnią historią Żydów zostało zniszczonych i zdewastowanych podczas II wojny światowej i po niej, a te, które pozostały, bywają użytkowane w sposób, który powoduje dalsze szkody. Te obiekty materialne, wraz z tragiczną spuścizną Zagłady, tworzą szczególny rodzaj dziedzictwa, który często nazywamy „trudnym”. Składają się na nie m.in. opuszczone, zniszczone lub nieodpowiednio przystosowane obiekty architektoniczne (synagogi, łaźnie, szkoły i inne), zaniedbane lub zbezczeszczone cmentarze żydowskie, nieoznaczone miejsca pochówku ofiar Zagłady, a także materialne pozostałości infrastruktury ludobójstwa.

Fot. Alicja Szulc

Czym jest Przewodnik?

Przewodnik *Praca z trudnym dziedzictwem* jest efektem projektu „[NeDiPa: Negotiating Difficult Pasts](#)” [Negocjowanie trudnych przeszłości], realizowanego w Polsce, w latach 2022-2024, i finansowanego w ramach programu „[Obywatele, równość, prawa i wartości](#)” (Citizens, Equality, Rights and Values Programme, CERV).

Przewodnik rozwijał się w oparciu o doświadczenia trzech żydowskich organizacji działających w Polsce i poza jej granicami – Fundacji [Urban Memory](#), Fundacji [Zapomniane](#) i Stowarzyszenia [FestivALT](#) – a także o inicjatywy lokalnych społeczności, aktywizm pamięciowy i badania przeprowadzone podczas serii blisko trzydziestu wydarzeń: upamiętnień, konferencji, działań partycypacyjnych, projektów artystycznych oraz webinarów edukacyjne. Projekt czerpał inspirację ze współczesnych badań nad pamięcią, wytycznych dotyczących konserwacji i ochrony dziedzictwa, a także ochrony środowiska i budowania zaangażowania obywatelskiego. Na różnym etapie były w niego zaangażowane różne grupy interesariuszy/ek, m.in. obywateli/ki (w tym młodzież), organizacje pozarządowe, ośrodki badawcze, władze lokalne i ustawodawcze, nauczyciel(k)i czy architektów/ki.

Przewodnik *Praca z trudnym dziedzictwem* to **zasób internetowy** umożliwiający łatwy dostęp do eksperckiej wiedzy, w tym do kluczowych terminów i koncepcji badań nad dziedzictwem i pamięcią. To także **zestaw narzędzi i wytycznych** adresowanych do różnych interesariuszy/ek, w tym: aktywistów/ek pamięciowych, ekspertów/ek ds. dziedzictwa, władz lokalnych i krajowych, nauczycieli/ek oraz edukatorów/ek.

Dlaczego potrzebujemy Przewodnika?

Po dziesięcioleciach starań różnych środowisk oraz instytucji publicznych, które działały na rzecz ochrony miejsc naznaczonych Zagładą, w Polsce nastąpiła znacząca zmiana w pozagładowym krajobrazie. Wciąż spotykamy się jednak z brakiem powszechnie dostępnych narzędzi i spójnych standardów w zakresie pracy z tego rodzaju dziedzictwem.

***Przewodnik „Praca z trudnym dziedzictwem”
wyrasta ze specyfiki Europy Środkowej i Wschodniej,
ale może dostarczać narzędzi oraz inspiracji innym
regionom – w Europie lub poza nią – które mają do
czynienia z różnymi formami tego zjawiska.***

Gdy podejmowane są inicjatywy i aktywności upamiętniające, ów brak często prowadzi do konfliktów lub powstawania podziałów wśród środowisk podejmujących te działania i społeczności, w których sąsiedztwie się odbywają. Wynika to z silnego tabu otaczającego historię tych miejsc, wyzwań związanych z własnością i rozbieżnych wizji dotyczących ich miejsca w lokalnych kulturach pamięci. Jednocześnie, wiele osób oddanych pracy na rzecz lokalnej pamięci poświęca swój czas i swoje zasoby, by opiekować się tymi miejscami. Ten przewodnik ma ma wspierać ich wysiłki.

Fot. Klaudyna Schubert

Jak działa Przewodnik?

Przewodnik *Praca z trudnym dziedzictwem* to żywy zasób, który po zakończeniu projektu będzie nieustannie rozwijany jako otwarte źródło, współtworzone przez różne grupy interesariuszy/ek (partnerzy projektu zamierzają publikować zaktualizowane wersje).

Narzędziownik *Praca z trudnym dziedzictwem* to rozwijająca się baza narzędzi, pomysłów, studiów przypadków, metod i inspiracji poświęconych radzeniu sobie z trudnym dziedzictwem II wojny światowej i Zagłady, które można przeszczepić również do innych kontekstów, do pracy z dziedzictwem innych ludobójstw czy form przemocy.

Rekomendacje do *pracy z trudnym dziedzictwem* to zestaw reguł i rekomendacji, które będą sukcesywnie uzupełniane, konsultowane i aktualizowane także po zakończeniu projektu.

Miejsca trudnego dziedzictwa w Polsce: perspektywa żydowska

Ogromna liczba miejsc trudnego dziedzictwa związanego z historią i Zagładą Żydów w Polsce, w połączeniu ze stosunkowo niewielką liczebnością współczesnych społeczności żydowskich oraz brakiem powszechnej wiedzy na temat żydowskich praktyk i tradycji rodzi pilną potrzebę stworzenia ram odniesienia dla powiększającego się grona aktywistów/ek pamięciowych w Polsce.

Jako że w bezpośrednim sąsiedztwie tych miejsc żyją zwykle osoby niebędące Żydami/Żydówkami i niekoniecznie zaznajomione z żydowskim prawem oraz religią i tradcją żydowską, istnieje potrzeba połączenia perspektyw lokalnej i żydowskiej przy opracowywaniu zrównoważonych praktyk opieki nad tego rodzaju miejscami oraz ich upamiętnianiem.

Z religii i tradycji żydowskiej, a także z żydowskiego prawa religijnego (halachy), wynikają określone zasady, które powinny być respektowane przez osoby zajmujące się miejscami związanym z historią żydowską i/lub historią Zagłady. Przybliżamy je poniżej.

Fot. Jason Francisco

1. Żadne miejsce zawierające żydowskie szczątki nie powinno być naruszane.

Żydowska tradycja i żydowskie prawo traktują jako święte zarówno to, co duchowe, jak i to, co fizyczne. Duszę i ciało uznaje się za nierozłączne, więc zakłócając spokój pochowanych w ziemi kości, jednocześnie zakłóca się spokój duszy. Jak czytamy w Talmudzie: „Zabrania się przenoszenia zmarłych i ich kości z miejsca, gdzie spoczywają” (Talmud Jerozolimski Moed Katan 2:4).

Z wyjątkiem rzadkich, wyjątkowych przypadków, judaizm nie dopuszcza ekshumacji. W praktyce oznacza to, że terenu, na którym znajdują się szczątki żydowskie, nie powinno się rozkopywać ani naruszać; nie powinny być tam również prowadzone prace budowlane, inwazyjne badania archeologiczne, a nawet niektóre rodzaje prac konserwatorskich.

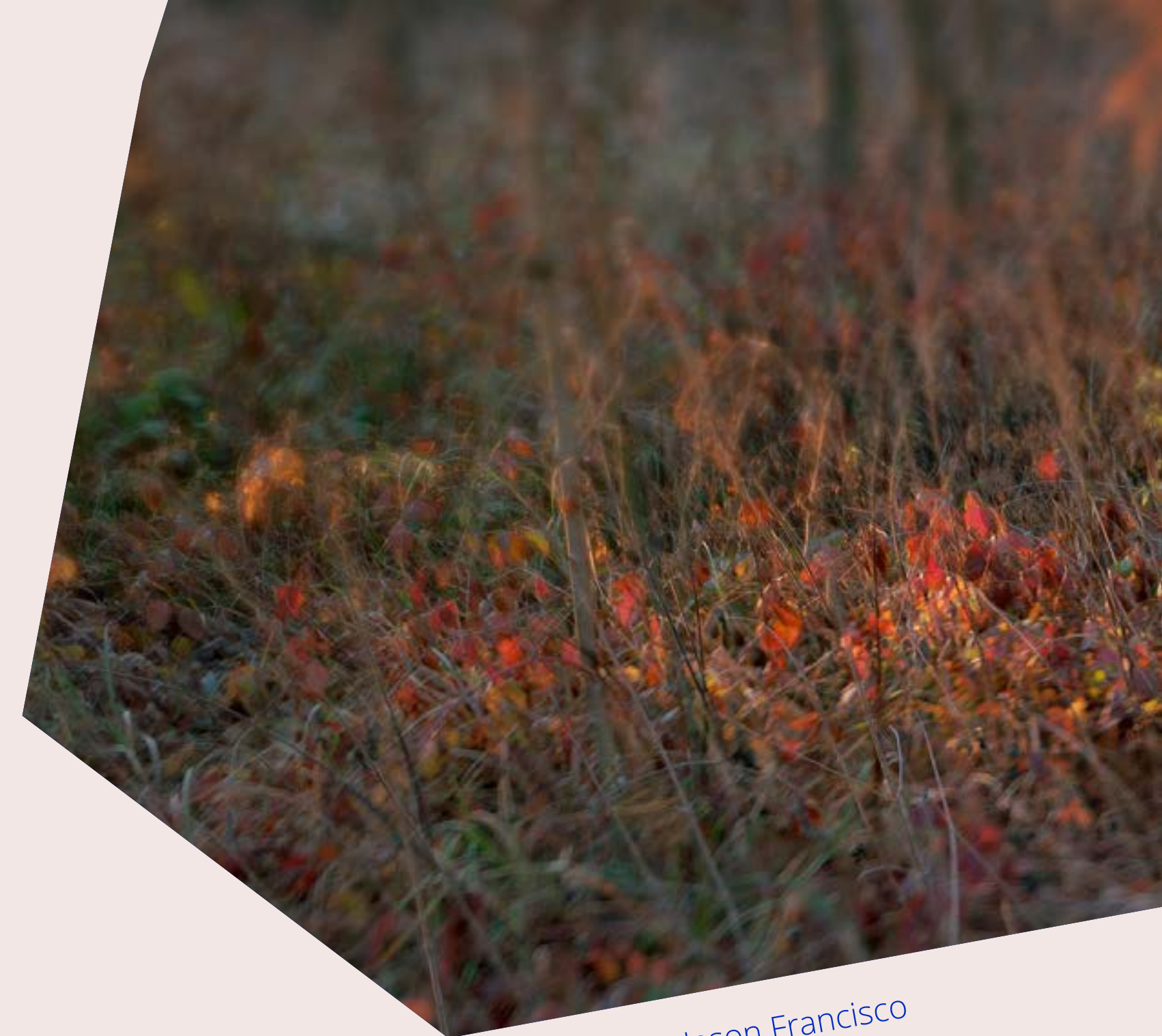
W Polsce jakiegokolwiek działania terenowe, z którymi wiąże się ryzyko naruszenia ziemi w miejscu znajdowania się żydowskich pochówków, muszą być uprzednio skonsultowane z [Komisją Rabiniczną ds. Cmentarzy](#). [Dalszych wskazówek](#) mogą także udzielić organizacje pozarządowe, np. Fundacja [Zapomniane](#).

Co do zasady nie powinno się stąpać po grobach. Reguły tej przestrzegać można jednak wtedy, gdy wiadomo, gdzie znajduje się grób lub strefa pochówku. Nieumyślne poruszanie się po nieoznakowanym grobie lub grzebalisku ofiar Zagłady nie jest uważane za przewinienie. Właśnie dlatego ich odpowiednie oznakowanie i wytyczenie granic mają tak duże znaczenie.

2. Raz założony, cmentarz żydowski pozostaje nim na zawsze, choćby nie miał już nagrobków.

Tradycja żydowska nie zna czegoś takiego jak „dawny cmentarz żydowski”. Teren, na którym znajduje się cmentarz żydowski, mógł zostać przekształcony w park lub zabudowany, jednak o ile w ziemi wciąż są ludzkie szczątki, powinien być nazywany cmentarzem i tak traktowany. Na obszarze współczesnej Polski znajduje się od 1200 do 1400 takich miejsc. Pomimo że wiele z nich pozbawionych jest jakichkolwiek widocznych oznaczeń nad ziemią (ogrodzenie, nagrobki, brama, itp.), dotyczą ich przepisy żydowskiego prawa religijnego.

Wytyczne Komisji Rabinicznej ds. Cmentarzy mają zastosowanie zarówno do ogrodzonych i oznakowanych cmentarzy, jak i do tych, których granice nie zostały jeszcze zrekonstruowane.

Fot. Jason Francisco

3. Zgodnie z tradycją żydowską najważniejsze jest zapewnienie spokoju zmarłym i integralności miejsc pochówku.

Dlatego też wszystkie prace wykonywane na cmentarzach, w tym projekty związane z odtwarzaniem historycznych granic, kwestie te powinny traktować priorytetowo.

Jeśli cmentarz został pozbawiony jakichkolwiek widocznych oznaczeń nad ziemią, jedną z możliwych form ochrony stref pochówku jest zmiana zagospodarowania terenu na „przestrzeń zieloną” (np. park lub plac) oraz umieszczenie tam informacji, że dany obszar jest cmentarzem – aby nie budziło wątpliwości, iż nie powinien on być wykorzystywany w celach rekreacyjnych.

4. Oznaczenie granic cmentarza i/ lub grzebaliska ofiar Zagłady z punktu widzenia żydowskiego prawa religijnego ma znaczenie fundamentalne. Wzniesienie pomnika w takim miejscu to oznaka szacunku – nie powinno ono jednak zastępować oznakowania terenu, lecz je uzupełniać. Jeśli lokalizacja strefy pochówku lub/i grzebaliska pozostaje nieprecyzyjna, na etapie stawiania pomnika należy wskazać szerszy obszar (jeśli to możliwe) lub - jeśli lokalizacja nie jest znana - podkreślić, że ów pomnik nie jest on nagrobkiem. W ten sposób uniknie się sugerowania zafałszowanej lokalizacji pochówku.

5. Zgodnie z tradycją żydowską, żydowskie nagrobki (macewy) należą do zmarłych. Znaleziona poza cmentarzem macewa powinna zostać zwrócona do miejsca, z którego pochodzi. Jeśli nie jest możliwe ustalenie, który to cmentarz, powinno się ją zwrócić do najbliższego żydowskiego cmentarza. Zobacz [Instrukcja powrotu macewy](#).

6. Jeśli na żydowskim cmentarzu znajdują się macewy, które upadły lub uległy częściowemu zniszczeniu, nie wolno ich ustawiać w sposób imitujący pierwotne położenie. W takim przypadku, według zaleceń Komisji Rabinicznej ds. Cmentarzy, optymalnym rozwiązaniem jest stworzenie lapidarium zintegrowanego z istniejącym ogrodzeniem lub zlokalizowanego w jego pobliżu. Macewy powinny być rozmieszczane tak, aby ich inskrypcje pozostawały widoczne. W Polsce dokładne umiejscowienie lapidarium lub innej formy ekspozycji nagrobków powinno być uzgodnione z Komisją Rabiniczną.

Fot. Jason Francisco

7. Co do zasady w Polsce nie wolno wykopywać, podnosić ani przemieszczać nagrobków, które się przewróciły, zarosły lub zostały wchłonięte przez ziemię – chyba, że taka będzie rekomendacja Komisji Rabinicznej ds. Cmentarzy lub osób reprezentujących społeczność żydowską i że stanie się to pod ich nadzorem. Zgodnie z tradycją i religią żydowską, priorytet stanowi ochrona szczątków zmarłych, a nie macew. Wszelkie działania mogące naruszyć szczątki znajdujące się pod powierzchnią są zabronione – nawet jeżeli służyłyby zabezpieczeniu nagrobków i znajdujących się na nich inskrypcji.

8. Element żydowskiej tradycji to umieszczanie na grobach małych kamieni.

Uznaje się je za symbol pamięci i wkład w oznakowanie miejsca pochówku. Istnieją pewne fałszywe przekonania dotyczące innych przedmiotów, które można zostawiać na żydowskich nagrobkach – o ile na żydowskie cmentarze wolno przynosić kwiaty i zapalać na nich świece, o tyle pozostawianie monet czy innych cennych przedmiotów jest niestosowne i może być obraźliwe dla osób odwiedzających to miejsce.

Fot. Jason Francisco

9. Jeśli dawne budynki synagog, domy modlitwy i łaźnie rytualne (mykwy) utraciły swoje pierwotne przeznaczenie i nie służą już społeczności żydowskiej, mogą pełnić inne funkcje – warunkiem jest poszanowanie ich historii. Rekomenduje się, aby były wykorzystywane w celach edukacyjnych, kulturalnych lub społecznych oraz by wszystkie składowe danej struktury, takie jak polichromie, meble czy elementy architektoniczne, zachowywano i chroniono.

Warto mieć na uwadze, że centralną częścią architektoniczną każdej synagogi jest Aron Hakodesz, drewniana szafa, w której przechowuje się zwoje Tory. Zazwyczaj znajduje się ona na wschodniej – wyznaczającej kierunek na Jerozolimę – ścianie. Wiele synagog ma specjalne wnęki, w których umieszczano Aron Hakodesz – wciąż dostarczają one cennych wskazówek przestrzennych dotyczących pierwotnego przeznaczenia budynków i powinny być uważane za istotną składową ich kulturowego dziedzictwa.

10. Zwoje Tory oraz inne teksty religijne w języku *hebrajskim*

(a czasem także w języku narodowym), zgodnie z żydowskim prawem i żydowską tradycją, traktuje się z wielkim szacunkiem. W razie uszkodzenia lub zużycia powinny one zostać pochowane na żydowskim cmentarzu bądź przechowywane w specjalnie do tego przeznaczonym miejscu w synagodze.

Fot. Jason Francisco

11. Ślady mezuz. W wielu miejscach Polski wciąż można znaleźć ślady mezuz, czyli zwojów pergaminu zapisanego fragmentami Tory i umieszczonych w etui na ościeżach drzwi żydowskich domów. Mogą być one nadal widoczne bądź też ukryte pod warstwami farby czy innych środków używanych podczas remontu. Ślady mezuz są świadectwem życia przedwojennej społeczności żydowskiej i cennymi znakami kulturowymi w przestrzeni domu lub mieszkania. Jeśli to tylko możliwe, zaleca się ich zachowanie, ochronę i dokumentację. Takie właśnie ślady zainspirowały projekt pamięci MI POLIN – więcej na ten temat: [tutaj](#).

Narzędziownik

Zestaw narzędzi i metod proponowany w ramach tego Przewodnika powstał w oparciu o następujące zasady: zaangażowania obywatelskiego, konsultacji społecznych, angażowania wielu interesariuszy/ek, interdyscyplinarnych podejść łączących sztukę, akademię i urbanistykę oraz budowania koalicji. Bazuje on na doświadczeniu pracy z trudnym dziedzictwem żydowskim w Polsce, Europie Środkowej i Wschodniej, ale może być również przydatny w innych kontekstach i regionach

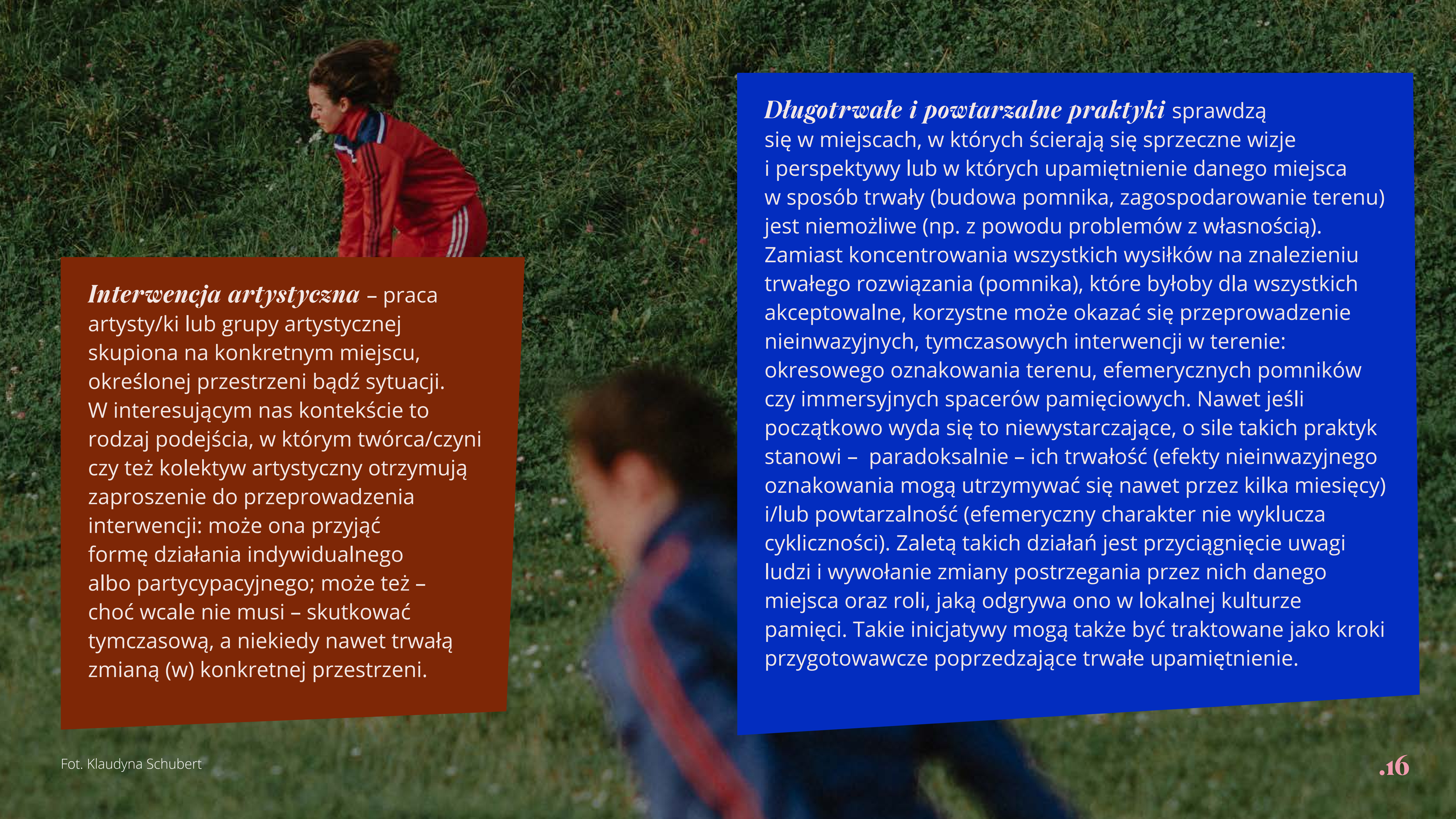
Metody

Prototypowanie – choć słowo to kojarzy się głównie z programowaniem i tworzeniem produktów technologicznych, może być przydatne w pracy z trudnym dziedzictwem. Prototypowanie rozumiemy tu jako eksperymentalny proces, podczas którego zespoły projektowe testują pomysły, wdrażając je na niewielką skalę celem zweryfikowania, czy działają zgodnie z zamierzeniami i odpowiadają na potrzeby użytkowników/użytkowniczek. Jak wiadomo, praca z trudnym dziedzictwem może być pełna wyzwań i nieprzewidywalna. Dlatego dobrze jest stosować metodę małych kroków i sprawdzać różne podejścia, zanim zobowiązemy się do definitywnego rozwiązania. W przypadku miejsc trudnego dziedzictwa może to oznaczać korzystanie z różnych form tymczasowego oznakowania terenu czy przeprowadzenie serii efemerycznych działań upamiętniających. Zaletą takiego podejścia jest to, że pozwala ono na zgromadzenie wokół inicjatywy różnych interesariuszy/ek i doświadczanie różnych form upamiętniania, a zarazem tworzy przestrzeń do negocjacji finalnej formy upamiętnienia. Ponadto, pozwala szerszej publiczności zapoznać się z potencjalnymi, nowymi planami na zagospodarowanie/wykorzystanie danego terenu. Podejście to może stać się okazją do wyrażenia swojego zainteresowania sprawą przez nowe grupy, które mogą włączyć się w proces upamiętnienia i opieki nad danym miejscem.

Zogniskowane podejście pogłębione

– strategia zajmowania się danym miejscem jako studium przypadku, mająca na celu ujawnienie wszystkich jego warstw: historycznych i topograficznych. Podejście to pomaga wyeksponować wszystkie złożoności miejsca trudnego dziedzictwa. Zamiast redukować je do specyficznego momentu historycznego, za sprawą którego stało się „trudne”, obejmuje całość dostępnej historii, również etapy „przed” i „po”. Metoda ta przydaje się w sytuacjach napięć wynikających z szerszego – narodowego, globalnego – kontekstu polityk pamięci. Unikając opowiadania się po którejś ze stron w toczącej się dyskusji, pozwala skupić się punktowo na danej lokalizacji w całej jej złożoności. Może pomóc w ujawnieniu wyzwań związanych z konkretną przestrzenią oraz różnych grup interesariuszy/ek, które powinno się uwzględnić w procesie upamiętnienia danego miejsca.

Gesty troski – drobne praktyki, które mogą zachęcać interesariuszy/ek do nawiązywania relacji z danym miejscem. To przykład strategii angażowania społeczności, w której zainteresowane osoby przyczyniają się do zmiany lokalnej kultury pamięci, uczestnicząc w znakowaniu terenu bądź poprawie jego stanu (np. sprzątanie, sadzenie roślin) oraz są zapraszane do otoczenia opieką efektów swojej pracy (np. podlewanie roślin). Tym sposobem każda osoba, która chce dołączyć do danej wspólnoty dziedzictwa, ma coś konkretnego i namacalnego do zrobienia – coś, co tworzy i/lub wzmacnia jej związek z miejscem oraz buduje poczucie sprawczości.

Interwencja artystyczna – praca artysty/ki lub grupy artystycznej skupiona na konkretnym miejscu, określonej przestrzeni bądź sytuacji. W interesującym nas kontekście to rodzaj podejścia, w którym twórca/czyni czy też kolektyw artystyczny otrzymują zaproszenie do przeprowadzenia interwencji: może ona przyjąć formę działania indywidualnego albo partycypacyjnego; może też – choć wcale nie musi – skutkować tymczasową, a niekiedy nawet trwałą zmianą (w) konkretnej przestrzeni.

Długotrwałe i powtarzalne praktyki sprawdzają się w miejscach, w których ścierają się sprzeczne wizje i perspektywy lub w których upamiętnienie danego miejsca w sposób trwały (budowa pomnika, zagospodarowanie terenu) jest niemożliwe (np. z powodu problemów z własnością). Zamiast koncentrowania wszystkich wysiłków na znalezieniu trwałego rozwiązania (pomnika), które byłoby dla wszystkich akceptowalne, korzystne może okazać się przeprowadzenie nieinwazyjnych, tymczasowych interwencji w terenie: okresowego oznakowania terenu, efemerycznych pomników czy immersyjnych spacerów pamięciowych. Nawet jeśli początkowo wyda się to niewystarczające, o sile takich praktyk stanowi – paradoksalnie – ich trwałość (efekty nieinwazyjnego oznakowania mogą utrzymywać się nawet przez kilka miesięcy) i/lub powtarzalność (efemeryczny charakter nie wyklucza cykliczności). Zaletą takich działań jest przyciągnięcie uwagi ludzi i wywołanie zmiany postrzegania przez nich danego miejsca oraz roli, jaką odgrywa ono w lokalnej kulturze pamięci. Takie inicjatywy mogą także być traktowane jako kroki przygotowawcze poprzedzające trwałe upamiętnienie.

Badania w służbie praktyki opisują pracę z miejscami trudnego dziedzictwa, w ramach której przed podjęciem działań upamiętniających oraz w ich trakcie prowadzi się szereg badań: archiwalnych, historycznych, społecznych, sondażowych, terenowych (nieinwazyjnych) i innych. O ile badania archiwalne i historyczne mogą być rozpatrywane jako oczywisty element każdej inicjatywy upamiętniającej, a przeprowadzenie jakichkolwiek prac budowlanych w miejscu trudnego dziedzictwa często wymaga uprzedniego przeprowadzenia badań nienwazyjnych, o tyle sprawa wcale nie jest oczywista w przypadku innych rodzajów badań – zwłaszcza społecznych. Takie nastawione na praktykę badania (uwzględniające kwestię społecznego odbioru i potrzeb różnych interesariuszy/ek), wychodzące poza samą historię danego miejsca i nastawione na zrozumienie jego społecznego rezonansu prowadzi się po to, aby wesprzeć udane procesy upamiętniania.

Fot. Steven D. Reece

Narzędzia

Zielone upamiętnienia – nowe podejście do upamiętniania w przestrzeniach publicznych, skoncentrowane na zrównoważonym rozwoju (architektura krajobrazu, lokalne materiały i technologia w służbie ekologii), uzupełniane wysokiej jakości interwencjami (wysoka wartość artystyczna, jakościowa architektura i planowanie przestrzenne, silne podstawy naukowe) oraz zgodne z zasadami integracji społecznej (wspólnotowe procesy mediowane przez kulturę i sztukę). Idea zielonych upamiętnień proponuje świadome interwencje pamięciowe w środowiskach naturalnych, społecznych, miejskich i wiejskich, które uwzględniają różnych interesariuszy/ różne interesariuszki oraz różnorodność głosów. Proponuje odpowiedź na wyzwanie upamiętnienia traumatycznych miejsc w ich naturalnym otoczeniu lub przekształcenie ich w tereny zielone. Pozwala na stworzenie otwartych, pełnych szacunku przestrzeni, w których może dojść do symbolicznego dialogu pomiędzy ofiarami, ocalałymi, aktywistami/ kami i lokalnymi społecznościami w realiach trwającego kryzysu klimatycznego.

Działania partycypacyjno-wspólnotowe – inkluzywne działania, których celem jest wzmacnianie zaangażowania społecznego poprzez kolektywne, twórcze wysiłki na rzecz upamiętnienia. Mogą one przyjąć formę warsztatów (prowadzonych przez artystę/kę, edukatora/kę, moderatora/kę), podczas których osoby uczestniczące podejmują wspólne działania. Efekty mogą być trwałe lub tymczasowe i obejmować: wspólnie stworzone znaczniki miejsc pamięci; proste, dające się zabrać do domu rezultaty interakcji z danym miejscem; wkład w poprawę jakości danego miejsca poprzez wspólne sadzenie roślin, najlepiej zgodnie z wcześniej przygotowanym planem i – w razie potrzeby – pod nadzorem. Inicjatywy te mogą łączyć sztukę, rzemiosło i technologię, zachęcając uczestniczące w nich osoby do wykonania określonych zadań praktycznych. Główną zaletę tego podejścia stanowi fakt, że pozwala ono przedstawicielom/kom różnych grup interesariuszy/ek poczuć związek z danym miejscem poprzez zaangażowanie w konkretne działania, przynoszące potencjalnie wymierne rezultaty.

Fot. Stan Barański

Immersyjne spacery pamięci – koncentrują się na niewidocznych aspektach otoczenia, objaśniając decyzje i motywacje (jeśli są znane), za sprawą których określone dziedzictwo staje się trudne. Spacer umożliwia osobom uczestniczącym dostrzeżenie tego, co dotąd było pomijane oraz zwrócenie uwagi na nowe fragmenty najbliższej okolicy. Zamiast po prostu omawiać historię jakiegoś miejsca, skłania do stawiania pytań i namysłu nad dynamiką relacji pomiędzy przeszłością, teraźniejszością i przyszłością. Dodatkowo, angażuje biorące w nim udział osoby w rozmowę, zachęca do dzielenia się przemyśleniami oraz poszukiwania – w ramach społeczności – wspólnych rozwiązań. Spacery te charakteryzuje silny komponent edukacyjny oraz potencjał budowania społeczności.

Fot. Klaudyna Schubert

Efemeryczne pomniki – performatywne działania upamiętniające, których celem jest zwrócenie uwagi na dane miejsce i jego historię poprzez tymczasową interwencję, która może (choć nie musi) przyjąć formę wydarzenia partycypacyjnego. Może to być występ, flash mob, działanie choreograficzne (o ile jest to w danym miejscu stosowne); mogą to być różne formy artystycznych interwencji odbywające się w konkretnej przestrzeni lub w jej bliskim sąsiedztwie, pomyślane jako wydarzenia adresowane do zaproszonej publiczności oraz nastawione na przyciągnięcie uwagi przypadkowych osób, które akurat znajdują się w pobliżu. Zaletą efemerycznych pomników jest to, że bez zmiany topografii, architektury i/lub krajobrazu mogą przyczynić się do zmiany znaczenia i funkcji, jaką określone miejsce odgrywa w lokalnych kulturach pamięci.

Typologia

żydowskich miejsc trudnego dziedzictwa w Europie Środkowej i Wschodniej

Poniższa typologia miejsc trudnego dziedzictwa związanych z historią Żydów i Zagłady została opracowana na podstawie istniejących badań i skonsultowana z ekspertami/kami w trakcie trwania projektu.

1. Materialne pozostałości infrastruktury Zagłady: dawne obozy śmierci i koncentracyjne, dawne obozy pracy przymusowej;
2. Miejsca pochówku ofiar Zagłady (w tym te nieupamiętnione i nieoznakowane);
3. Miejsca egzekucji i przemocy, w których podczas Zagłady doszło do tragicznych wydarzeń, ale które nie zawierają ludzkich szczątków;
4. Cmentarze żydowskie (w tym te zaniedbane i/ lub ukryte, często niewidoczne w krajobrazie);
5. Żydowskie dziedzictwo architektoniczne: dawne synagogi i domy modlitwy, łaźnie rytualne, teatry, szkoły religijne i inne;
6. Miejsca trudnych mikrohistorii;
7. Kompleksowe miejsca reprezentujące więcej niż jeden z ww. typów oraz/lub takie, w których przenikają się i nawarstwiają różne trudne historie.

Przykłady →

1. Materialne pozostałości infrastruktury Zagłady (dawne obozy śmierci i koncentracyjne, dawne obozы pracy przymusowej)

Oprócz głównych ośrodków masowej Zagłady na terenie Europy Środkowo-Wschodniej, takich jak Auschwitz, Treblinka czy Majdanek, istnieją także materialne pozostałości mniej znanej infrastruktury ludobójstwa, w tym licznych pomniejszych obozów, np. pracy przymusowej. Przykładem może być obóz pracy przymusowej w Adampolu, a zarazem podobóz Sobiboru, funkcjonujący w latach 1941-1943. Więzione w nim osoby zmuszono do niewolniczej pracy na roli. Liczbę przetrzymywanych tam mężczyzn, kobiet i dzieci szacuje się na 600. Wielu i wiele z nich zginęło; ich ciała zostały pochowane zarówno w pojedynczych, jak i zbiorowych pochówkach w okolicy obozu. Wiosną 1944 roku do Adampola przybył specjalny oddział nadzorowany przez oficerów Służby Bezpieczeństwa Reichsführera SS (Sicherheitsdienst des Reichsführers SS), aby zatuszować niemieckie zbrodnie. Ludzkie szczątki wydobyto z grzebalisk i spalono na specjalnie skonstruowanym ruszcie.

W latach 2014-2016 Caroline Sturdy Colls, doktora nauk humanistycznych, ekspertka w dziedzinie nieinwazyjnej archeologii Zagłady, przeprowadziła tam serię badań. Swoje wnioski zaprezentowała w raporcie, który stał się pierwszą monografią obozu w Adampolu.

Obecnie część obozowej infrastruktury została przekształcona lub jest wykorzystywana przez różne podmioty. Choć miejsce, w którym znajdował się ruszt, po wojnie upamiętniono pomnikiem ofiar zbrodni nazistowskich, w żaden sposób nie informuje on odwiedzających o rozmiarach obozu, jego składowych oraz o okolicznych pochówkach.

Fot. Fundacja Zapomniane

2. Miejsca pochówku ofiar Zagłady (w tym te nieupamiętnione i nieoznakowane)

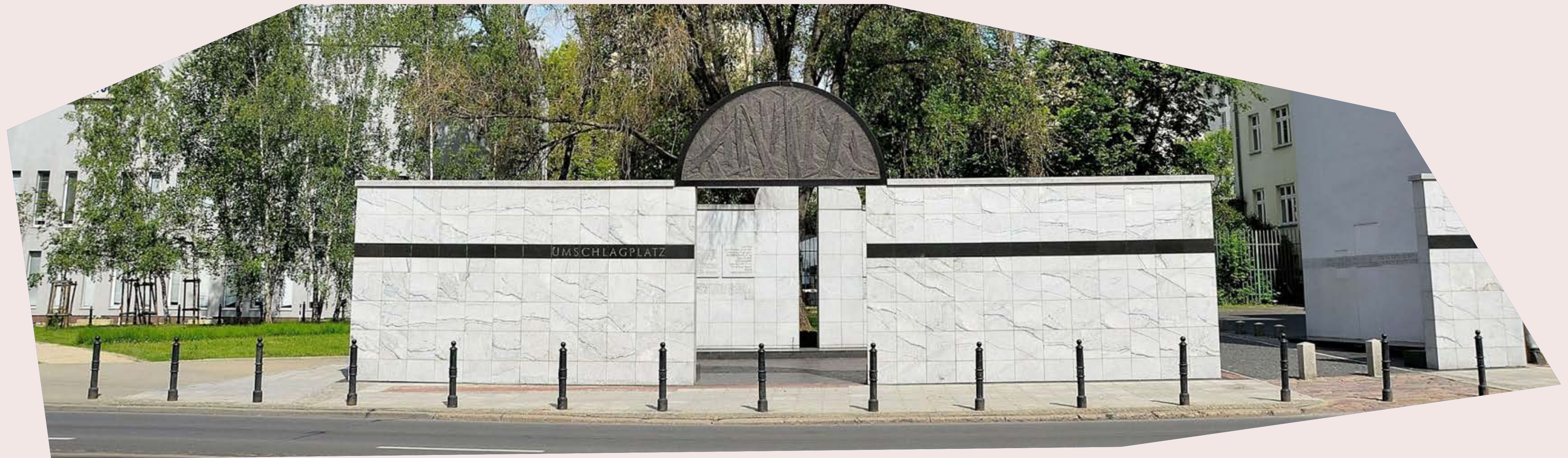
W czerwcu 1944, na zamienionej w poligon prywatnej posesji we wsi Sulbiny (woj. mazowieckie), żandarmi i Gestapo zastrzelili 39 osób żydowskich, a następnie zakopali ich ciała. Były to osoby z Garwolina (wschodnia Polska), głównie krawcy i szewcy, rekrutowani do pracy w koszarach. Grzebalisko udało się zlokalizować dzięki zeznaniom mieszkańca Sulbin, którego wuj widział ciała tuż po egzekucji, w miejscu ich pochówku. Nie był to jedyny zbrodniczy akt wobec społeczności żydowskiej w Sulbinach. W maju 1944 nazistowska administracja zastrzeliła 42 osoby, jednak miejsce pogrzebania ich ciał pozostaje nieznane. W tym samym roku żołnierze Wehrmachtu zastrzelili około 60 nieżydowskich Polaków i 70 Żydów w pobliżu rzeki Wilgi. Ciała pochowano tam, gdzie doszło do egzekucji. Jak dotąd teren ten nie został upamiętniony ani oznakowany. Fundacja [Zapomniane](#) przebadła go i chciałaby podjąć działania upamiętniające.

Liczba podobnych miejsc (indywidualnych, zbiorowych i masowych grzebalisk) szacowana jest na 1500.

Fot. Fundacja Zapomniane

3. Miejsca egzekucji i przemocy

Na obszarze Europy Środkowej i Wschodniej znajduje się wiele miejsc egzekucji oraz miejsc przemocy, z których znaczna część nigdy nie zostanie precyzyjnie zlokalizowana. Kategoria ta obejmuje przestrzenie głęboko w lasach, ale też miejsca takie jak *Umschlagplatz* (plac przeładunkowy). Największy z nich znajdował się nieopodal warszawskiego getta (Polska). Szacuje się, że w 1942 roku przez warszawski *Umschlagplatz* przeszło – w drodze do obozów Zagłady i innych obozów, w ramach akcji „Reinhardt” – między 254 000 a 265 000 Żydówek i Żydów. Osoby oczekujące na przybycie pociągów często przetrzymywano tam również nocą. Inny przykład to sąsiadująca z łódzkim gettem stacja kolejowa Radegast (Radogoszcz), skąd odchodziły transporty do obozu zagłady w Chełmnie oraz do KL Auschwitz.

Fot. Adrian Grycuk

4. Cmentarze żydowskie (w tym te zaniedbane i/lub ukryte, często niewidoczne w krajobrazie)

Cmentarz żydowski z XVIII i XIX w. przy ul. Gwarnej we Wrocławiu, w niemieckim Breslau, znany jako Jüdischer Friedhof an der Claassenstrasse, działał przez prawie sto lat, od roku 1761 aż do zamknięcia w 1856. Pochowano tu ponad 4000 osób tworzących żydowską społeczność miasta. Pod względem sztuki sepulkralnej miał to być jeden z najbardziej imponujących cmentarzy w Niemczech.

W momencie powstania (połowa XVIII w.) znajdował się poza murami miejskimi. Wraz z rozwojem urbanistycznym Breslau/Wrocławia w kierunku południowym (lata 50. XIX w.), w pobliżu cmentarza zbudowano Dworzec Główny; stał się on wówczas częścią ruchliwej, centralnej dzielnicy miasta. Od początku XX w. cmentarz podlegał procesom miejskiej ekspansji, w wyniku których historyczny obszar pochówku stopniowo się zmniejszał; naznaczone nazizmem lata 40. XX w. przyniosły dalsze zniszczenia. Cmentarz formalnie zlikwidowano w powojennej Polsce (lata 50. i 60. XX w.). Pozostałe na jego terenie nagrobki usunięto w ramach szerzej zakrojonej kampanii przekształcenia niemal wszystkich 70 niemieckich (protestanckich, żydowskich, komunalnych i wojskowych) znajdujących się w mieście cmentarzy w parki i tereny rekreacyjne, a w niektórych przypadkach – przystosowywania ich do celów deweloperskich.

Ukryty cmentarz żydowski przy ul. Gwarnej to przykład miejsca, które zniknęło z mapy miasta po wojnie. Zlokalizowany naprzeciwko Dworca Głównego, obecnie jest częścią otoczonego blokami mieszkalnymi podwórza. Wciąż pozostaje zapomniany i zaniedbany. Odkryto go dzięki badaniom archeologicznym przeprowadzonym w 2017 roku ze względu na budowę hotelu

Źródło Urban Memory Foundation

w okolicy. Choć Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego opracowany przez wrocławską Radę Miasta w 2000 roku przewidywał rewitalizację tego terenu, zazielenienie go i stworzenie parku pamięci, do roku 2024 założenia te nie zostały zrealizowane.

Fundacja [Urban Memory](#) od kilku lat podejmuje starania zmierzające do upamiętnienia cmentarza; w latach 2020-2022, wspólnie ze Stowarzyszeniem [FestivALT](#), prowadziła projekt „Miejsce Pamięci i Zapomnienia”, w ramach którego zaangażowała lokalną społeczność i inne zainteresowane strony w temat potencjalnego upamiętnienia. Efekty tych działań to m.in. projekt artystyczny i edukacyjny Anny Schapiro oraz raport z badań przeprowadzonych wśród interesariuszy/interesariuszek Upamiętnienie cmentarza żydowskiego przy ul. Gwarnej we Wrocławiu w perspektywie społecznej. Prezentuje on analizę zebranych danych, wnioski z badań terenowych oraz aktywności podejmowanych przez Fundację Urban Memory w ciągu ostatnich dwóch lat. Czytamy w nim, że: „Przedstawiciele społeczności lokalnej w większości zgadzają się, by przy ulicy Gwarnej powstało upamiętnienie przedwojennego cmentarza żydowskiego. Pomysł stworzenia tam niewielkiego parku lub skweru zyskał aprobatę ogromnej większości uczestników badań. [...] Teren zielony mógłby stać się międzykulturowym stymulatorem przywiązania do miejsca, które – ze względu na praktyczną funkcję – będzie wartościowe również dla osób, które nie rozumieją i nie utożsamiają się w pełni z historią cmentarza jako miejsca pamięci społeczności żydowskiej”.

5. Żydowskie dziedzictwo architektoniczne (dawne synagogi, łaźnie rytualne, teatry, szkoły religijne)

W 1896 roku na krakowskim Kazimierzu otwarto dom modlitwy i jesziwę dla bractwa psalmowego Chevra Tehilim, projektu polsko-żydowskiego architekta Nachmana Kopalda. Podczas wojny nazistowskie władze zniszczyły wnętrze budynku. Od jej zakończenia aż do 2006 roku mieściła się tam siedziba zespołu wokalnno-tanecznego Krakowiacy.

W roku 2001, na mocy ustawy o restytucji mienia żydowskiego (1997), synagoga została oficjalnie zwrócona Gminie Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie. W 2008 roku odkryto tam wspaniałe polichromie – najważniejsze ścienne malowidła żydowskie na Kazimierzu spośród tych, które przetrwały okupację.

W roku 2012, pomimo prób przekształcenia budynku w miejsce kulturalne, Gmina Wyznaniowa Żydowska w Krakowie wynajęła budynek klubowi Mezcal; zainstalowano wówczas regały przylegające do ścian z malowidłami, a w miejscu Aron Hakodesz (szafy ołtarzowej) postawiono głośniki. Stan polichromii znacząco się pogorszył.

Tymczasem rok później budynek został oficjalnie wpisany do [Rejestru Zabytków Krakowa](#) [A-1343/M]. Figuruje on także w [Gminnej Ewidencji Zabytków](#) [1343/M].

Bar Mezcal nie przetrwał; następny najemca, Bar Hevre, zaprasza do delektowania się napojami i jedzeniem w „klimatycznych żydowskich ruinach”. W momencie jego tworzenia zniszczono dawną lokalizację Aron Hakodesz oraz ważną historyczną ornamentację, aby stworzyć drugie wejście do budynku. Niejasnym pozostaje, jak i dlaczego Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Krakowie wydał zgodę na takie działania.

W odpowiedzi na powyższe wydarzenia, w latach 2017-2019, Stowarzyszenie [FestivALT](#) zorganizowało trzy interwencje artystyczne, chcąc zwrócić uwagę na sytuację jednego z najważniejszych przedwojennych budynków żydowskich oraz jeden z najgorszych przykładów postępującej eksploatacji żydowskiego dziedzictwa dzielnicy.

Miejsce to nadal pozostaje nieupamiętnione i nieoznaczone. Stowarzyszenie [FestivALT](#) prowadzi obecnie badania archiwalne dotyczące historii budynku i podejmuje działania służące zwiększeniu społecznej świadomości na jej temat.

Fot. Jason Francisco

Fot. Natalia Romik

6. Miejsca trudnych mikrohistorii

Ponad 650-letni dąb Józef rośnie w parku na terenie kompleksu pałacowo-dworskiego w podkarpackiej Wiśniowej (południowo-wschodnia Polska). W pamięci lokalnej społeczności zapisał się on jako wojenna kryjówka żydowskich braci; potwierdzają to również powojenne relacje dziennikarza Juliana Pelca. Dąb Józef jest drzewem kominowym, pustym w środku niemalże do samego szczytu. Podczas Zagłady wejście do jego wnętrza znajdowało się na dostępnym dla ludzi poziomie; obecnie po wejściu pozostała jedynie niewielka szczelina umożliwiająca zajrzenie do środka: znajduje się tam kilkanaście drewnianych stopni i metalowych wsporników.

Dla Dawida i Paula Denholzów, którzy pochodzili z pobliskiej wsi Frysztak, było to najprawdopodobniej jedno z wielu miejsc ukrycia. W 1942 roku, po ucieczce z KL Plaszow w Krakowie, ukrywali się w okolicznych lasach, gospodarstwach i na polach. Niektórzy dawni sąsiedzi przyszli im z pomocą; inni stanowili dla nich śmiertelne zagrożenie. Bracia jako jedyni z rodziny przeżyli wojnę; po jej zakończeniu obaj osiedlili się w Stanach Zjednoczonych. Natalia Romik i Aleksandra Janus przeprowadziły pierwsze kompleksowe badania miejsca na potrzeby wystawy [„Kryjówki. Architektura Przetrwania”](#).

Przydatne definicje

Wspólnoty uwikłania – grupy osób, które zostały uwikłane w ludobójczą przemoc, nawet jeśli nie były jej bezpośrednimi sprawcami/sprawczyniami. Termin ten opisuje ludzi (oraz ich potomków/potomkinie), którzy wspierali sprawców (np. wydając ofiary), czerpali materialne korzyści z przemocy (np. przejmując ich własności lub inne dobra). Terminologiczną inspirację stanowiła koncepcja „podmiotów uwikłanych”, zaproponowana przez Michaela Rothberga w książce *The Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators* (2019) i rozwinięta przez Ericę Lehrer w artykule [Material Kin: „Communities of implication” in post-colonial, post-Holocaust Polish ethnographic collections](#) (2020).

Trudne dziedzictwo – takie pozostałości przeszłości które mogą być obecnie kontestowane i wywoływać emocjonalne, nierzadko bolesne, reakcje. Często stanowią one wyzwanie dla powszechnie akceptowanych wizji wspólnotowej czy narodowej przeszłości. Są to materialne obiekty będące świadectwem przeszłości, z którą trudno się pogodzić lub historii, które na przestrzeni lat były przemilczane lub ukrywane. Choć termin ten powstał w celu opisanie miejsca, w którym odbywały się zjazdy NSDAP w Norymberdze, obecnie używany jest także w odniesieniu do różnych rodzajów dziedzictwa (również żydowskiego i Zagłady). Autorka koncepcji, Sharon Macdonald, omawia ją w książce *Difficult Heritage. Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond* (2008).

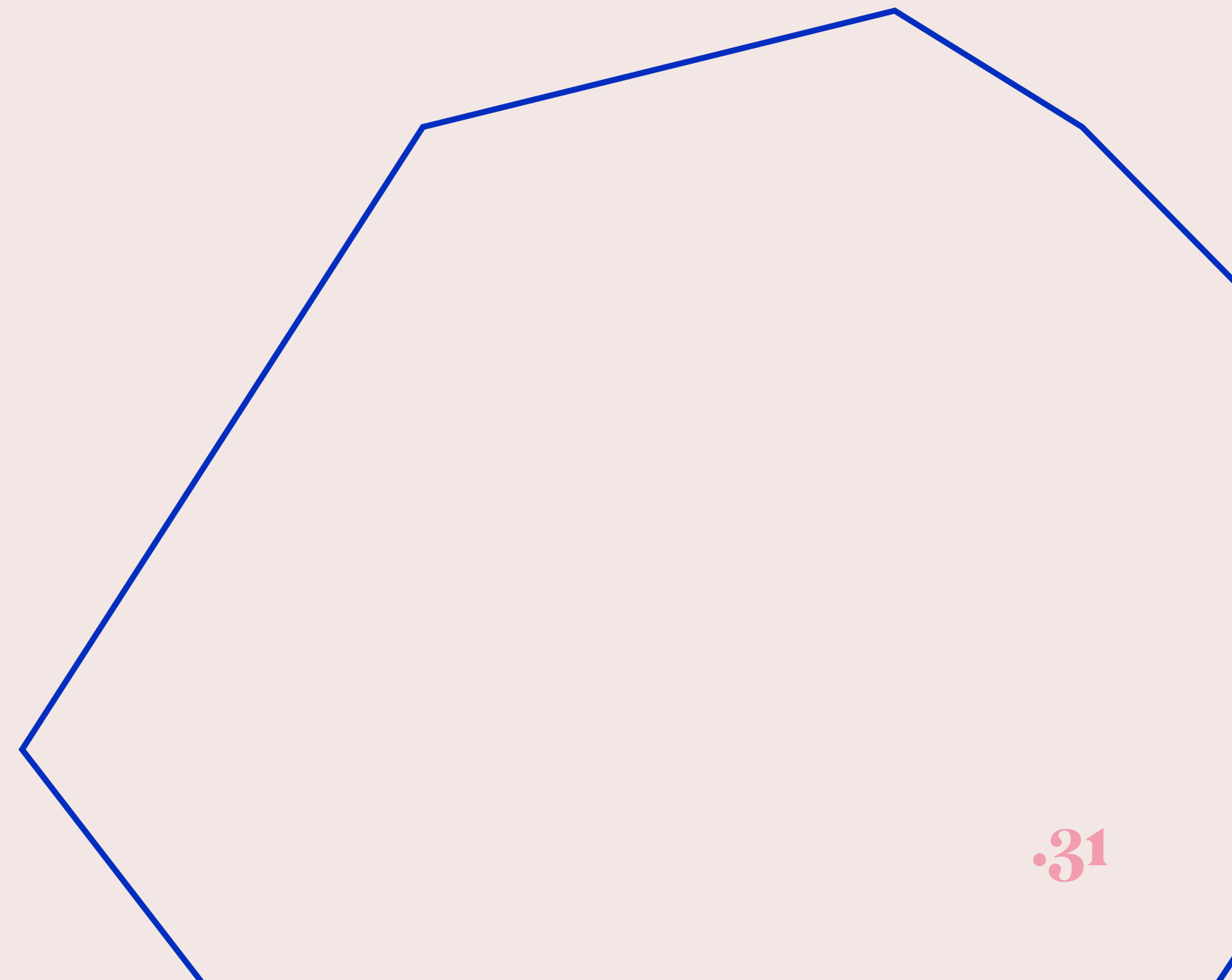
Wspólnota dziedzictwa – tradycyjne rozumienie osób uprawnionych do opieki nad określonym dziedzictwem skupiało się wokół społeczności tworzonych na podstawie więzów krwi, etniczności lub miejsca zamieszkania. Termin „wspólnota dziedzictwa”, zaproponowany w europejskiej [Konwencji Rady Europy z Faro](#) (2005), umożliwia rozumienie takiej grupy jako wspólnoty opartej na (dobrej) woli. Ta nowa definicja podkreśla zasadę współdzielonej odpowiedzialności, włączającej osoby bezpośrednio niezwiązane z określonym dziedzictwem kulturowym, ale gotowe się o nie troszczyć. Konwencja z Faro definiuje społeczność dziedzictwa jako „osoby, które cenią określone aspekty dziedzictwa kulturowego oraz chcą, w ramach działań publicznych, utrzymać je i przekazać przyszłym pokoleniom”. Konwencja zwraca uwagę na znaczenie dziedzictwa w kontekście praw człowieka i demokracji, skupiając się na relacjach pomiędzy dziedzictwem a społecznościami/społeczeństwem.

Halacha – zbiór żydowskich praw religijnych pochodzących z Tory pisanej (kompilacji pierwszych pięciu ksiąg Biblii hebrajskiej) oraz Tory ustnej (Miszna i Gemara, które razem tworzą Talmud).

Pamięć wielokierunkowa – termin opisujący to, co dzieje się, gdy w przestrzeni publicznej dochodzi do konfrontacji różnych historii przemocy, a zwłaszcza napięcia wynikające z zestawienia ze sobą pamięci różnych ludobójstw, w tym niewolnictwa, kolonializmu i nazistowskiego ludobójstwa europejskich Żydów. Kategoria ta stanowi próbę przekroczenia logiki „pamięci rywalizującej”. Koncepcja ta proponuje, aby postrzeganie pamięci różnych wydarzeń jako konkurujących ze sobą o publiczną uwagę zastąpić myśleniem relacyjnym: wzajemnym wspieraniem się tych historii, ich produktywnym negocjowaniem, wzajemnymi odwołaniami i zapożyczeniami. Autorem koncepcji opisanej w książce *Pamięć wielokierunkowa. Pamiętanie Zagłady w epoce dekolonizacji* (wyd. polskie 2015, przeł. K. Bojarska) jest Michael Rothberg.

Aktywizm pamięciowy – termin opisujący rozwijające się na całym świecie zjawisko inicjatyw społecznych, które mają wpłynąć na sposób, w jaki przeszłość jest wykorzystywana, prezentowana i instytucjonalizowana w teraźniejszość. Obejmuje on zaangażowanie różnych jednostek, społeczności i organizacji społeczeństwa obywatelskiego w budowanie pamięci zbiorowej i upamiętniania, kiedyś zdominowane przez instytucje publiczne. Aktywizm pamięciowy można postrzegać jako wynik społecznego niezadowolenia z określonych narracji na temat historii lub jako chęć zwrócenia uwagi na historie wyciszone lub wypierane. W 2023 roku ukazała się publikacja *Routledge Handbook of Memory Activism*, prezentująca nowe ramy analityczne służące zrozumieniu tego zjawiska.

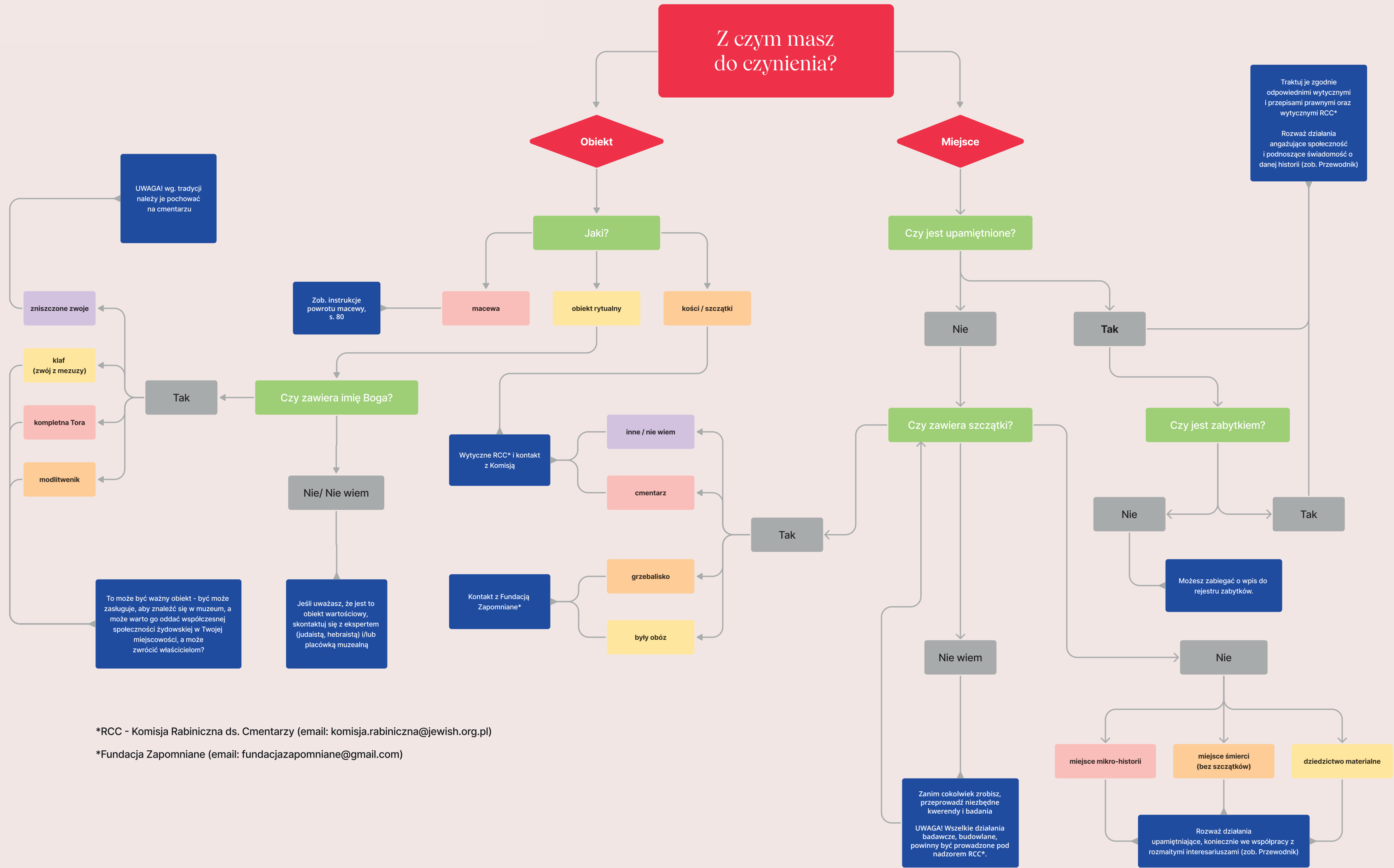

Nie-miejsca pamięci – rozproszone lokalizacje różnych ludobójstw, czystek etnicznych i innych podobnie motywowanych aktów przemocy, które nie są ani upamiętnione, ani też całkowicie zapomniane. W lokalnych kontekstach zwykle mają charakter negatywny; od dominujących kultur pamięci oddziela je brak widocznych śladów upamiętnienia (brak pomników, tablic, oznakowań) i/lub intencjonalne zaniedbanie. Cechą charakterystyczną nie-miejsc pamięci jest właśnie brak: informacji (jakiegokolwiek lub pełnej i historycznie precyzyjnej), materialnych form upamiętnień (tablic, pomników, muzeów) czy rozpoznania (jakichkolwiek oficjalnie wytyczonych granic terenu). Ich kolejny element to przeszła lub ciągła obecność ludzkich szczątków (ciała zmarłych), która nie została zneutralizowana rytuałami pogrzebowymi (dlatego takich miejsc nie nazywamy grobami, ale grzebaliskami). Przestrzenie te często są przekształcane, poddawane manipulacjom lub w ten czy inny sposób kontestowane (dewastowane, zaśmiecane). Termin „nie-miejsca pamięci” został po raz pierwszy użyty przez Claude’a Lanzmanna, francuskiego dokumentalistę, który w latach 70. XX w. wraz ze swoją ekipą filmową odwiedzał nieupamiętnione miejsca po obozach i gettach, kręcąc film *Shoah*; koncepcja ta rozwijana jest m.in. w dostępnej online publikacji Ośrodka Badań nad Kulturami Pamięci [Nie-miejsca pamięci. Elementarz](#) (2017) czy książce Romy Sendyki *Poza obozem. Nie-miejsca pamięci – próba rozpoznania* (2021).

Badania nieinwazyjne – badania przeprowadzane w miejscach, w których można odnaleźć szczątki żydowskich ofiar Zagłady i które podlegają ograniczeniom wynikającym z prawa żydowskiego (halachy). Aby uniknąć zakłócania spokoju szczątków, zamiast narzędzi archeologii tradycyjnej stosuje się metody nieinwazyjne: analizy obrazów satelitarnych i archiwalnych zdjęć lotniczych, analizy topograficzne przy pomocy LiDARu (tworzącego model topografii terenu przez wykorzystanie światła do pomiaru odległości od obiektu) oraz narzędzia geofizyczne (georadar) umożliwiające identyfikację zmian lub obiektów znajdujących się pod ziemią. Zwykle łączy się je z badaniem dokumentów archiwalnych, relacji świadków/kiń bądź uczestników/ek wydarzeń, dokumentów ich autorstwa (np. ręcznie wykonanych map) oraz wywiadów z lokalną społecznością. Tylko analiza różnych rodzajów danych umożliwia sformułowanie właściwych wniosków.

Mapa Drogorowa

*RCC - Komisja Rabiniczna ds. Cmentarzy (email: komisja.rabiniczna@jewish.org.pl)

*Fundacja Zapomniane (email: fundacjapomniane@gmail.com)

Studia przypadku

01

Wierzba Estery w Chrzanowie

*#zieloneupamiętnienia
#prototypowanie #gestytroski
#interwencjaartystyczna*

Jak symbolika wierzby białej może pomóc upamiętnić unicestwioną społeczność?

Kontekst

Przed drugą wojną światową, żydowska społeczność Chrzanowa stanowiła połowę z 20 000 mieszkających tam osób. Przez ostatnie lata pamięć o niej jednak ulegała stopniowemu zatarciu. W Chrzanowie istnieje miejsce, które kiedyś nazywało się Placem Estery – znajdowała się tam Wielka Synagoga, zburzona w latach 70. XX w. Niedługo po jej zburzeniu w pobliżu zasadzono wierzbę płaczącą (wierzba biała), która stanowiła element lokalnego krajobrazu aż do jej niespodziewanego ścięcia w roku 2018.

Wierzba Estery to projekt artystyczny sióstr Marty i Katarzyny Sali z Chrzanowa (Polska) oraz Roberta Yerachmiela Snidermana z Filadelfii (USA), których przodkowie/przodkinie mieszkali/mieszkały w polskich miastach, Jarosławiu i Warszawie.

Głównym celem interwencji artystycznej było ponowne zasadzenie drzewa w miejscu synagogi i nazwanie go Wierzbą Estery, a tym samym przywrócenie pamięci o historii aktualnie bezimiennego skweru.

Wyróżniki

- Podjęcie próby konfrontacji zarówno z historią Zagłady miejscowej społeczności żydowskiej i zniszczenia jej dziedzictwa w czasie II wojny światowej, jak i jego powojennego zaniedbania.
- Czerpanie z symbolicznych znaczeń zasadzonego drzewa (wierzba biała) w kulturze polskiej i żydowskiej w celu zbliżenia ludzi.

Fot. by Stan Barański

Wyzwania

- JAK symbolicznie przywrócić pamięć o żydowskiej społeczności miasta, jej Zagładzie i zniszczeniu dziedzictwa żydowskiego w przestrzeni publicznej?
- JAK natura i rośliny mogą stać się „sojusznikami” praktyk upamiętniających?
- JAK stworzyć interwencję artystyczną w krajobrazie małego miasta i zaangażować lokalną społeczność w działania upamiętniające?

Opis

3 lipca 2022 roku ulicami Chrzanowa przeszła milcząca procesja upamiętniająca dawną żydowską społeczność miasta. Biorące w niej udział osoby wyruszyły z okolic stacji kolejowej, by ostatecznie dotrzeć na dawny Plac Estery, gdzie z udziałem artystek i artysty, w miejscu Wielkiej Synagogi, zasadzono wierzbę.

Zasadzenie Wierzby Estery – sadzonki wierzby białej – odbyło się pod przewodnictwem artystek Katarzyny Sali i Marty Sali oraz artysty Roberta Yerachmiela Snidermana. Tradycyjne kulturowo-lecznicze zastosowania i kosmologiczne znaczenie wierzby w rytuałach Europy Środkowej i Wschodniej wykorzystano jako etyczno-estetyczny kontekst projektu. Czteroletni proces badań i artystycznej współpracy połączył regionalne i lokalne instytucje, obecnych mieszkańców/ki, potomków/kinie i osoby ocalałe – służył upamiętnieniu, poddaniu refleksji, opłakaniu ofiar Zagłady i uhonorowaniu pokoleń Żydów zamieszkujących miasto przez interwencję w topografię skweru.

Gest ponownego zasadzenia drzewa nawiązywał

do transkulturowych doświadczeń, w których wierzba biała odgrywała istotne dla społeczności żydowskiej i chrześcijańskiej znaczenie: pojawiała się jako drzewo mocy, antidotum na choroby, bezpłodność i fizyczny ból; łączyła żywych i umarłych, tworzyła między nimi pomost i dawała podstawę wzajemnym relacjom. Inspirację stanowiła także tradycyjna, zarówno żydowska, jak i słowiańska, praktyka wykorzystywania „cichej wody” – pobieranej do celów leczniczych, z naturalnego zbiornika wodnego, nocą, w ciszy. W milczącym marszu ulicami miasta wzięli udział muzycy niosący swoje instrumenty oraz osoby, które w ciszy niosły słoiki z wodą. Marsz symbolicznie odwracał bieg historii – podążał w przeciwnym kierunku, niż marsz śmierci chrzanowskich Żydów i Żydówek, wiodący do obozu Auschwitz. Gdy tylko drzewo zostało zasadzone, lokalna społeczność podlała je cichą wodą, a muzycy rozpoczęli grę na instrumentach.

W wydarzeniu uczestniczyły zarówno osoby mieszkające w Chrzanowie współcześnie, jak i przybyła z Izraela rodzina (syn z żoną i córką) zamordowanej podczas Zagłady mieszkanki Chrzanowa, która również miała na imię Estera. Przed wojną Estera żyła w tym mieście i modliła się w synagodze na tym placu, skąd została zabrana do Auschwitz.

Rozwiązania

1. Projektowanie interwencji artystycznych, w które publiczności łatwo się będzie zaangażować (wstęp wolny, przestrzeń publiczna, możliwość anonimowego dołączenia).
2. Realizowanie działań przyciągających szeroką publiczność, pomagających budować wspólne zainteresowanie i skłaniające do troski o miejsce dzięki skupieniu na elemencie przyrody.
3. Czerpanie ze znanych i oswojonych praktyk pamięci (takich jak marsze pamięci) z nowym językiem artystycznym (odwołanie do tradycji „cichej wody”, milczący marsz, wykorzystanie sadzonki drzewa).
4. Wyprowadzanie pomysłu na interwencję z kontekstu oraz historii danego miejsca.

Wnioski

- Do zrealizowania inicjatywy potrzeba było czterech lat badań i przygotowań: kompleksowe, inkluzywne praktyki upamiętniania wymagają niezbędnej pracy przygotowawczej i konsultacji.
- Inicjatywa zrodziła się w wyniku polsko-amerykańskiego spotkania artystycznego w Berlinie, w kontekście innej wystawy – tworzenie sprzyjających warunków do spotkania i współpracy dla ludzi o podobnej wrażliwości odgrywa niebagatelną rolę w kreowaniu ich przyszłych, konstruktywnych współprac.
- Zaangażowanie potomków/potomkiń w podobne projekty oraz umożliwienie im bezpośredniego uczestnictwa w nich ma fundamentalne znaczenie zarówno z punktu widzenia pamięci, jak i dla kształtowania postaw tolerancji w teraźniejszości.
- Wzmacnianie lokalnych instytucji kultury już na wczesnym etapie każdego projektu – jako opiekunów i strażników pamięci – jest kluczowe, aby budować poczucie współodpowiedzialności za efekty i dalsze ścieżki jego rozwoju.

Realizacja i wsparcie

Wierzba Estery była częścią edycji [FestivALT](#) 2022 i została zrealizowana w ramach wspólnego projektu organizacji pozarządowych z dwóch polskich miast, Wrocławia i Krakowa (odpowiednio [Urban Memory](#) Foundation i Stowarzyszenie [FestivALT](#)) „Miejsca Pamięci i Zapomnienia” (2021-2022), oraz projektu [NeDiPa](#) finansowanego przez UE. Inicjatywę dofinansowano ze środków Funduszy Norweskich (program „Aktywni Obywatele – Fundusz Regionalny”) oraz Unii Europejskiej (program „[Obywatele, równość, prawa i wartości](#)”). Inicjatywę wsparła również [Fundacja Kultury Allianz](#).

Za koncepcję projektu odpowiadają artystki Marta Sala i Katarzyna Sala, artysta Robert Yerachmiel Sniderman oraz Stowarzyszenie [FestivALT](#) w Krakowie. Współpracę nawiązano m.in. z: Muzeum im. Ireny i Mieczysława Mazarakich w Chrzanowie, Miejskim Ośrodkiem Kultury, Sportu i Rekreacji w Chrzanowie, dr. Markiem Tuszewickim i Śomi (Dominiką Śmigocką).

Więcej informacji

- Materiał wideo dokumentujący wydarzenie można znaleźć [tutaj](#).
- Więcej informacji na temat inicjatywy znajduje się na stronie [projektu NeDiPa](#) na [podstronie projektu na www.FestivALTu](#).
- Projektowi poświęcono artykuł w „[Gazecie Wyborczej](#)” (w języku polskim)

Pikule – Zielone Upamiętnienie

Architektura krajobrazu i oznaczanie leśnych grobów z czasów Zagłady

#zieloneupamiętnienia
#podejściepogłębione
#badaniabezinwazyjne

Kontekst

W Europie Środkowej i Wschodniej pełno jest zapomnianych grzebalisk ofiar Zagłady. Znajdują się w lasach, przydrożnych rowach i na polach. Choć ich potomkowie/kinie, a także badacze/ki często nie znają dokładnych lokalizacji tych pochówków, ani też liczby spoczywających w nich osób, często przechowują je w swojej pamięci lokalne społeczności. Od 2014 roku Fundacja [Zapomniane](#) poszukuje takich miejsc, lokalizuje je, bada i upamiętnia.

W 2015 roku Fundacja [Zapomniane](#) przeprowadziła nieinwazyjne badania terenowe nieoznaczonego żydowskiego grzebaliska znajdującego się w lesie niedaleko wsi Pikule (woj. lubelskie, wschodnia Polska). W leśnej ziemi ukrywało się jedenaście osób; w 1942 roku zostały one zabite przez nieznanych sprawców. Domniemane położenie pochówku wskazał Fundacji jeden z mieszkańców okolicznej wsi, któremu historię tę opowiedział nieżyjący już kolega.

Wyzwania

- JAK ustalić precyzyjną lokalizację pochówku przy użyciu najlepszych możliwych metod nieinwazyjnych?
- JAK przeprowadzić proces upamiętnienia w lesie, szanując zarówno pamięć ofiar, jak i środowisko przyrodnicze?
- JAK wpisać miejsce w lokalną kulturę pamięci?

Wyróżniki

- Wysunięcie na pierwszy plan lokalnej, wernakularnej pamięci, wyjście od indywidualnych świadectw osób z okolicy i przygotowanie działań upamiętniających z udziałem całej społeczności.
- Przeprowadzenie poprzedzającego upamiętnienie procesu partycypacyjnego, angażującego lokalną społeczność, lokalne władze i organizacje pozarządowe, szkoły, ośrodki kultury, lokalne nadleśnictwo oraz inne podmioty.
- Zaaranżowanie charakterystycznego, ale współgrającego z naturą (środowisko leśne) miejsca pamięci ofiar Zagłady, przy wykorzystaniu oryginalnych technik architektury krajobrazu oraz idei zielonych upamiętnień.

Opis

W 2015 roku Fundacja [Zapomniane](#) zarejestrowała świadectwo członka lokalnej społeczności i – w oparciu o jego relację oraz oględziny terenu – wskazała potencjalną lokalizację pochówku ofiar Zagłady. Fundacja nawiązała też kontakty z lokalnymi władzami, organizacjami i sprawującym pieczę na tym terenie Nadleśnictwem oraz przeprowadziła nieinwazyjne badania.

W 2017 roku miejsce zostało oznaczone symboliczną drewnianą macewą w ramach projektu „30 macew w 30 dni”, będącego wspólną inicjatywą Fundacji [Zapomniane](#) i [The Matzevah Foundation](#) (USA).

Pięć lat później, w październiku 2022 roku, Fundacja [Zapomniane](#) zbadała miejsce ukrywania się i pogrzebienia ofiar, wykorzystując georadar i najnowocześniejsze technologie (więcej informacji o metodologii: [tutaj](#)). Nieinwazyjna metoda pozwoliła zespołowi precyzyjnie zlokalizować grzebalisko.

W 2020 roku Fundacja [Zapomniane](#) nawiązała współpracę ze środowiskiem aktywistów/ek pamięciowych z okolicy oraz szkołami w Janowie Lubelskim. Wcześniej zorganizowała warsztaty – łączące technologię i tradycyjne rzemiosło – w których wzięła udział miejscowa młodzież. Podczas warsztatów stworzona została drewniana macewa,

Fot. Alicja Szulc

Rozwiązania

1. Rozwinięcie pomysłu na żywy, zielony pomnik, który wizualnie oznaczy miejsce pochówku, a jednocześnie sprawi, że ludzkie szczątki będą zabezpieczone (przed ingerencją ludzi, zwierząt, czynników naturalnych); wykorzystanie architektury krajobrazu i konkretnych odmian roślin.
2. Przeprowadzenie upamiętnienia o charakterze procesualnym: rozpoczęcie od badań, następnie oznaczenie miejsca przy pomocy tymczasowego drewnianego znacznika, wreszcie – odsłonięcie zielonego pomnika podczas partycypacyjnej ceremonii upamiętniającej.
3. Nawiązanie długofalowej współpracy służącej upamiętnieniu, w którą zaangażowanych jest wielu interesariuszy, z władzami publicznymi włącznie.

którą następnie (wspólnie z młodzieżą i lokalnymi aktywistami/kami) umieszczono na lokalnym cmentarzu żydowskim, wówczas nieupamiętnionym i nieoznaczonym. Zdecydowano, że ziemianka, w której ukrywały się ofiary przed śmiercią i która stała się miejscem ich pochówku, zostanie oznaczona roślinami wizualnie wytyczającymi jej granice, a zarazem zabezpieczającymi ją przed czynnikami naturalnymi czy zwierzętami. W proces przygotowań do trwałego upamiętnienia zaangażowano [Natalię Budnik](#), architektkę (dla) krajobrazu, która wraz z zespołem Fundacji i zaproszonymi ekspertami/kami zaprojektowała roślinny pomnik. Dla zespołu ważne było to, aby koncepcja pomnika uwzględniała specyfikę lokalnego ekosystemu. Fundacja blisko współpracowała z Nadleśnictwem i władzami lokalnymi; prowadzono także konsultacje botaniczne

i biologiczne.

W listopadzie 2022 roku w Pikulach odbyło się uroczyste upamiętnienie. Obok drewnianej macewy zostały umieszczone macewy kamienne oraz tablica informacyjna. Rankiem 4 listopada 2022 roku odsłonięto pomnik/nagrobek – z udziałem lokalnej społeczności, Muzeum Regionalnego, Nadleśnictwa oraz władz Janowa Lubelskiego i sąsiednich gmin, a także przedstawicielami duchowieństwa, Rabinem i Biskupem, młodzieżą licealną i osobami reprezentującymi organizacje żydowskie.

Ceremonii towarzyszyły wydarzenia kulturalne: warsztaty fotograficzne dla uczniów lokalnego liceum, pokaz filmu w Janowskim Ośrodku Kultury oraz spotkania z lokalną społecznością zorganizowane przez [Janowskie Stowarzyszenie Ławeczka Dialogu](#), zajmujące się pamięcią i wielokulturową historią regionu. W samym upamiętnieniu wzięło udział ponad 100 osób.

Wnioski

- Warto angażować społeczność lokalną, partnerów i lokalne władze we współtworzenie upamiętnienia i towarzyszącego mu programu edukacyjnego od samego początku jego przygotowywania,
- Warto poszukiwać nowatorskich sposobów uczczenia pamięci ofiar przy uwzględnieniu wpływu takiej ingerencji na otaczającą przyrodę
- Warto budować kompleksowy program upamiętnienia, ze specjalną ceremonią i wydarzeniami towarzyszącymi dla różnych grup odbiorczych (pokaz filmu, warsztaty dla liceum), aby dotrzeć do jak największej liczby osób.

Więcej informacji

- Fundacja [Zapomniane](#) nadal poszukuje informacji na temat tożsamości ofiar i lokalizacji żydowskich pochówków w Pikulach i okolicach. Szczegóły na [stronie internetowej](#).

Realizacja i wsparcie

Pierwszego symbolicznego upamiętnienia (drewniana macewa) dokonano z pomocą [The Matzevah Foundation](#). Fundacja [Zapomniane](#) w procesie badań skorzystała z finansowego wsparcia [Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego](#) oraz [Międzynarodowego, Sojuszu na rzecz Pamięci o Holokauście](#) (IHRA). Upamiętnienie w 2022 roku zostało przeprowadzone w ramach projektu [NeDiPa](#), finansowanego z unijnego programu „[Obywatele, równość, prawa i wartości](#)” (CERV). W proces zaangażowali się również partnerzy projektu: krakowskie Stowarzyszenie [FestivALT](#) i wrocławska Fundacja [Urban Memory](#).

Oznaczanie miejsc pamięci naturalnymi pigmentami

W jaki sposób praktyka artystyczna może pomóc w pracy z miejscami trudnego dziedzictwa oraz lokalnymi społecznościami?

Kontekst

Obszar dawnego nazistowskiego obozu pracy i koncentracyjnego Plaszow w Krakowie, powstałego na terenie dwóch żydowskich cmentarzy, do dziś pozostaje w dużej mierze nieoznakowany i – jako rozległy teren zielony – pełni głównie funkcje rekreacyjne. Osoby mieszkające w okolicy – nie zawsze zdając sobie sprawę, co znajdowało się tam wcześniej – często wykorzystują go do spacerów na świeżym powietrzu oraz wyprowadzania psów. Wiele mieszkańców Krakowa nie jest świadomych tego, jak rozległy był obóz, zwłaszcza, że część należącego do niego terenu w latach powojennych została zabudowana powstającemu z inicjatywy powołanej

#prototypowanie
#zieloneupamiętnienia
#gestytroski
#artystycznainterwencja

do tego celu instytucji, podlega tylko około połowa całego obszaru.

Zniszczony cmentarz żydowski z XVIII w. przy ul. Gwarnej (dawna Claassenstrasse) we Wrocławiu to przykład miejsca, które zniknęło z mapy miasta po II wojnie światowej. Zlokalizowany naprzeciwko Dworca Głównego, obecnie jest częścią podwórza otoczonego blokami mieszkalnymi. Cmentarz pozostaje zapomniany, ukryty i zaniedbany. W świadomości niektórych mieszkańców/ek i władz miasta zainstniał przy okazji badań archeologicznych prowadzonych w 2017 roku w związku z budową hotelu w tej okolicy. Choć Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego, przygotowany przez Radę Miasta Wrocławia w 2000 roku, przewiduje rewitalizację terenu, utworzenie parku pamięci i zazielenienie, do dziś nie został on zrealizowany.

Fot. Stan Barański,
Aga Jabłońska, Filip Morawski

Wyzwania

- JAK w sposób partycypacyjny połączyć praktyki upamiętniające i sztukę na potrzeby miejsc naznaczonych zaniedbaniem i tabu?
- JAK pracować w miejscach, gdzie lokalna społeczność może postrzegać potencjalne trwałe upamiętnienie jako niekorzystną zmianę ich najbliższego otoczenia?
- JAK zrealizować praktyki upamiętniania poprzez sztukę szanując różne grupy interesariuszy/interesariuszek i środowisko naturalne oraz zapewniając artystom/artystkom przestrzeń do autoekspresji?

Wyróżniki

- Dążenie do publicznego oznakowania i upamiętnienia oryginalnych granic zniszczonych cmentarzy żydowskich w dwóch dużych polskich miastach, zgodnie z zasadami żydowskiego prawa religijnego.
- Zaangażowanie miejscowej społeczności w praktyki upamiętniające.
- Zainicjowanie dialogu na temat możliwych sposobów trwałego upamiętnienia i oznakowania cmentarzy.

Opis

W 2022 roku artystka wizualna Anna Schapiro została zaproszona przez dwie organizacje aktywistyczne z Wrocławia i Krakowa do pracy z trzema zniszczonymi cmentarzami żydowskimi: jednym zlokalizowanym w centrum Wrocławia oraz dwoma znajdującymi się na terenie byłego nazistowskiego obozu KL Plaszow.

We wrześniu 2022 roku, we Wrocławiu, Anna Schapiro użyła naturalnych, ziemnych pigmentów, aby stworzyć instalację artystyczną *Trzy ziemie*. Miała ona utrzymać się przez siedem miesięcy i w dwóch miejscach tymczasowo oznaczyć wciąż widoczne granice zniszczonego cmentarza żydowskiego przy ul. Gwarnej (dawna Claassenstrasse). Jedno z oznaczeń pojawiło się na wybrukowanej powierzchni Placu Konstytucji 3 Maja, drugie – na starym murze oddzielającym podwórko kompleksu mieszkalnego od ul. Gwarnej. Praca ta podkreślała poprzednie warstwy historyczne i topograficzne miejsca oraz jego przemiany

w czasie. Pigmenty odzwierciedlały spektrum kolorów ziemi – od żółci, zieleni i czerwieni, aż po brązy. Schapiro wykorzystała technikę fresku, celowo wystawiając pracę na działanie sił natury (deszczu, wiatru) i życia miasta (ingerencja przechodniów).

Jak zauważyła Schapiro, cały proces znacząco różnił się od typowego podejścia do upamiętnienia, które zazwyczaj koncentruje się na postawieniu trwałego pomnika według koncepcji zamówionej lub wyłonionej w konkursie. Zamiast tego artystka – wraz z aktywistami/kami – dokonała tymczasowej interwencji w zaniedbany, niepamiętniony obszar.

Projektowi artystycznemu towarzyszyły wycieczki prowadzone przez Fundację [Urban Memory](#) oraz przewodników miejskich/przewodniczek miejskie. Uczestniczące w nich osoby miały możliwość dowiedzenia się więcej o idei stojącej za tą konkretną pracą artystyczną, a także o tej części Wrocławia i historii zniszczonego cmentarza żydowskiego przy ul. Gwarnej. Więcej informacji na temat *Trzech Ziem* [tutaj](#).

Wnioski

- Partycypacyjne i tymczasowe praktyki artystyczne mogą poszerzyć horyzonty współczesnych dyskusji na temat roli pamięci, przestrzeni publicznej i lokalnej historii, jednocześnie skłaniając do zadawania ważnych pytań o funkcję sztuki i artystycznej ekspresji w życiu codziennym oraz w odniesieniu do konkretnych problemów społecznych.
- Aby cały proces odbywał się w atmosferze wzajemnego szacunku, przygotowania od samego początku muszą uwzględniać szerokie grono interesariuszy/ek: mieszkające w pobliżu osoby, władze lokalne (w tym podmioty odpowiedzialne za ochronę dziedzictwa), potomków/kinie ofiar oraz społeczności, których to bezpośrednio dotyczy. Cele, oczekiwania, wzajemne wątpliwości, obawy oraz nadzieje powinny zostać precyzyjnie określone.
- Osadzenie interwencji artystycznych w szerszym kontekście – np. konferencji tematycznych, seminariów czy dyskusji – pozwala na powiązanie praktyki artystycznej z dyskusją ekspercką i wymianą wiedzy.
- Odejście od typowej praktyki upamiętnień (konkursy architektoniczne i tworzenie zaproponowanych przez ich uczestników/czki obiektów architektonicznych) na rzecz bardziej otwartego procesu może przynieść cenne rezultaty i służyć budowaniu świadomości i pamięci.
- Niespieszne prowadzenie całego procesu artystycznego, zwłaszcza partycypacyjnego, może wprowadzić element budowania społeczności i wspólnej refleksji.

W październiku 2022 roku, w Krakowie, Anna Schapiro stworzyła kolejną instalację artystyczną, *Moving Earth*. Sukces wrocławskiego projektu dał początek pomysłowi podobnej realizacji na znacznie większym, otwartym terenie byłego KL Plaszow, gdzie również znajdują się dwa nieoznakowane cmentarze żydowskie. Dobór materiałów musiał opierać się o podobne kryteria (charakter tymczasowej, nietrwałej ingerencji), jednak tym razem artystka postanowiła nieco zmienić technikę – zamiast mieszania pigmentów ze spoiwem i malowania odpowiednich elementów architektonicznych, proponowała rozsypanie pigmentów na ziemi, by w ten sposób stworzyć wizualną reprezentację granic cmentarzy.

Zastosowane w Krakowie pigmenty w kolorze głębokiego pomarańcza odzwierciedlały barwę tamtejszej gleby. Artystka uznała, że potrzebne jest podejście inne niż we Wrocławiu, ponieważ precyzyjne zlokalizowanie granic obu cmentarzy w niektórych miejscach było zadaniem niemal niemożliwym. Wspólnie z organizatorami zdecydowała się więc na proces partycypacyjny: rozrzucanie pigmentów wspólnie z licznym gronem

zainteresowanych osób: mieszkających w pobliżu, aktywistycznych, badawczych, należących do społeczności żydowskiej.

Aby mieć pewność, że interwencja artystyczna odbędzie się partycypacyjnie i z szacunkiem dla wytycznych prawa żydowskiego, artystka i [FestivALT](#) ściśle współpracowali z mieszkańcami/nkami, Komisją Rabiniczną ds. Cmentarzy w Polsce, społecznością żydowską w Krakowie, Muzeum KL Plaszow oraz Biurem Miejskiego Konserwatora Zabytków.

„Nie byłam Artystką, byłam tylko jedną z wielu, wielu osób zaangażowanych w tworzenie dzieła, i jedną z jeszcze większej liczby osób, dzięki którym znalazłam się tam i robiłam to, co robiłam. [...] Dzieło artystyczne ułatwia otwarcie drzwi, nazwanie nienazwanego, oznakowanie nieoznakowanego, rozpoczęcie dyskusji na głębszym, bardziej otwartym poziomie.” – Anna Schapiro

W rezultacie cmentarze zostały wyznaczone w terenie pierwszy raz po wojnie i to przy współpracy wszystkich stron trwającego konfliktu o przyszły kształt upamiętnienia. Więcej informacji o wydarzeniu można znaleźć [tutaj](#).

Rozwiązania

1. Wprowadzenie tymczasowej – przydatnej dla zrozumienia topografii danego miejsca – strategii oznakowania tam, gdzie brak jakichkolwiek trwałych form upamiętnienia.
2. Zaangażowanie lokalnej społeczności w proces oznakowania, który jest okazją do poszerzenia wiedzy o danym miejscu i stworzenia poczucia współodpowiedzialności za nie.
3. Wykorzystanie służącej upamiętnieniu interwencji artystycznej, która poprawia estetykę przestrzeni publicznej bez ograniczania jej funkcjonalności i sposobów jej użytkowania przez mieszkające w pobliżu osoby.

Realizacja i wsparcie

Artystyczne interwencje Anny Schapiro we Wrocławiu i w Krakowie zostały przeprowadzone w ramach wspólnego projektu „Miejsca Pamięci i Zapomnienia” (2021-2022) organizacji pozarządowych z dwóch polskich miast, Wrocławia i Krakowa (odpowiednio: Fundacja [Urban Memory](#) i Stowarzyszenie [FestivALT](#)).

Projekt sfinansowano ze środków Funduszy Norweskich (program „Aktywni Obywatele – Fundusz Regionalny”), a jego dalszy rozwój był możliwy dzięki projektowi [NeDiPa](#) (finansowanemu w ramach [programu Unii Europejskiej](#) w latach 2022-2024).

Więcej informacji

Aby poznać szczegóły dotyczące partycypacyjnego procesu twórczego, można przeczytać wywiad z artystką dostępny [tutaj](#). Więcej o samej Annie Schapiro można przeczytać [tutaj](#). Informacji na temat projektów artystycznych Anny Schapiro we Wrocławiu i Krakowie mogą udzielić odpowiednio: Fundacja [Urban Memory](#) oraz Stowarzyszenie [FestivALT](#).

Anna Schapiro jest żydowską artystką wizualną na stałe mieszkającą w Berlinie. W swoich pracach wizualnych porusza się pomiędzy rzeźbą a malarstwem, często pracując z naturalnymi, ziemnymi pigmentami. W wielu projektach Schapiro odnosi się do aktualnych problemów społecznych. Jej prace były prezentowane w Bazylei, Berlinie, Dreźnie, Hamburgu, Heidelbergu, Łodzi, Lublinie, Nowym Jorku, Porto, Stuttgarcie i we Wrocławiu. W omówionych przykładach z Polski artystka wkraczała w sam środek napiętych relacji pomiędzy różnymi interesariuszami/kami a wieloletnią historią zaniedbania.

Still Standing – pomnik w ruchu

Jak sztuki performatywne mogą stać się częścią dyskusji o miejscach trudnego dziedzictwa?

Kontekst

Teren dawnego niemieckiego nazistowskiego obozu pracy i koncentracyjnego Plaszow, założonego w Krakowie na obszarze dwóch cmentarzy żydowskich, obecnie służy głównie jako park publiczny i pełni funkcje rekreacyjne; pozbawiony jest wystarczającej ilości informacji na temat jego historii i topografii. Performans Still Standing powstał w odpowiedzi na gorące dyskusje dotyczące potencjalnych form upamiętnienia tego miejsca.

Performans opiera się na historycznej choreografii izraelskiej choreografki Noa Eshkol, przygotowanej w 1953 roku, z okazji 10. rocznicy powstania w getcie warszawskim i przeznaczonej do wykonania w kibucu Lohamei Hageta'ot (bojowników getta) w Izraelu.

#zieloneupamiętnienia
#długotrwałeipowtarzalnepraktyki
#gestytroski

Fot. by Klaudyna Schubert

Opis

Still Standing zostało stworzone w 2020 roku przez Weronikę Pelczyńską (tancerkę, choreografkę) i Aleksandrę Janus (antropolożkę, badaczkę) we współpracy z Moniką Szpunar (tancerką, choreografką) oraz przy wsparciu Stowarzyszenia [FestivALT](#). Performans z udziałem dwóch artystek, po raz pierwszy pokazany 3 października 2020 roku na terenie dawnego KL Plaszow, eksploruje ciało jako nośnik pamięci i żywą rzeźbę, powstającą w relacji z danym miejscem. Towarzyszy mu nagranie dźwiękowe, którego publiczność może słuchać, obserwując ruchy wykonawczyń.

Performans był próbą zwiększenia świadomości – wśród osób odwiedzających ten teren – na temat lokalizacji obozu pracy i koncentracyjnego oraz dwóch przedwojennych cmentarzy żydowskich. Miał na celu zaangażowanie publiczności i wywołanie dyskusji na temat obecnej sytuacji oraz przyszłości miejsca.

Poprzez umieszczenie ciał w historycznie wielowarstwowej przestrzeni, performans tworzy obrazy, które interpretować mogą obserwujące go

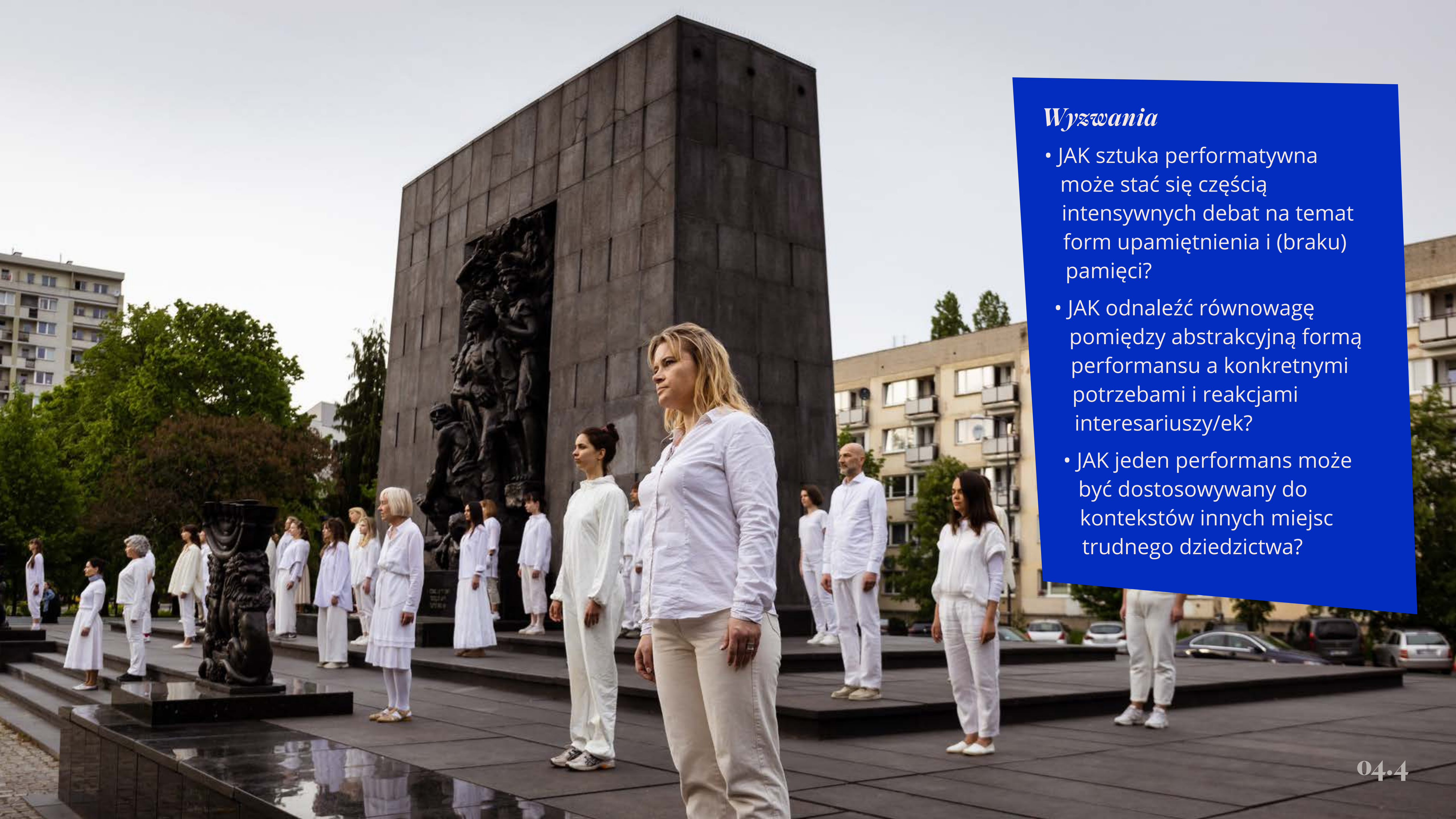
osoby. Skupiając się na relacjach przekształconych w fizyczne działania, nieustannie przemieszcza się od przeszłości do teraźniejszości, od tego, co zbiorowe, do tego, co osobiste.

Still Standing od samego początku był planowany jako performans, który można dostosowywać do różnych kontekstów i pokazywać w innych lokalizacjach. Do tej pory był kilkakrotnie prezentowany na terenie byłego KL Plaszow – cel stanowiło stworzenie tymczasowego pomnika, wokół którego ludzie mogą się gromadzić, rozmyślać i dyskutować.

W 2021 roku Still Standing pokazano na [Lubliner Festival](#) – festiwalu kultury żydowskiej organizowanym w Lublinie – po to, aby podkreślić wielokulturową tożsamość, żydowską przeszłość oraz historię miasta. Performans został wyprodukowany przez Stowarzyszenie [FestivALT](#) we współpracy z [Centrum Kultury](#) w Lublinie. Odbył się na jednym z głównych placów Starego Miasta, a publiczność korzystała z telefonów, aby wysłuchać nagrania dźwiękowego na temat żydowskiego dziedzictwa i żydowskiej historii miasta.

Wyróżniki

- Połączenie choreografii i *storytellingu* (nagranie dźwiękowe) w sposób, który ma na celu zbudowanie więzi widzów/widzek z trudnym dziedzictwem miejsca.
- Stworzenie efemerycznego „pomnika w ruchu” spełniającego rolę platformy do refleksji i dyskusji.
- Zwiększenie świadomości na temat historii miejsca wśród osób z okolicy, które regularnie przebywają na tym terenie.

Wyzwania

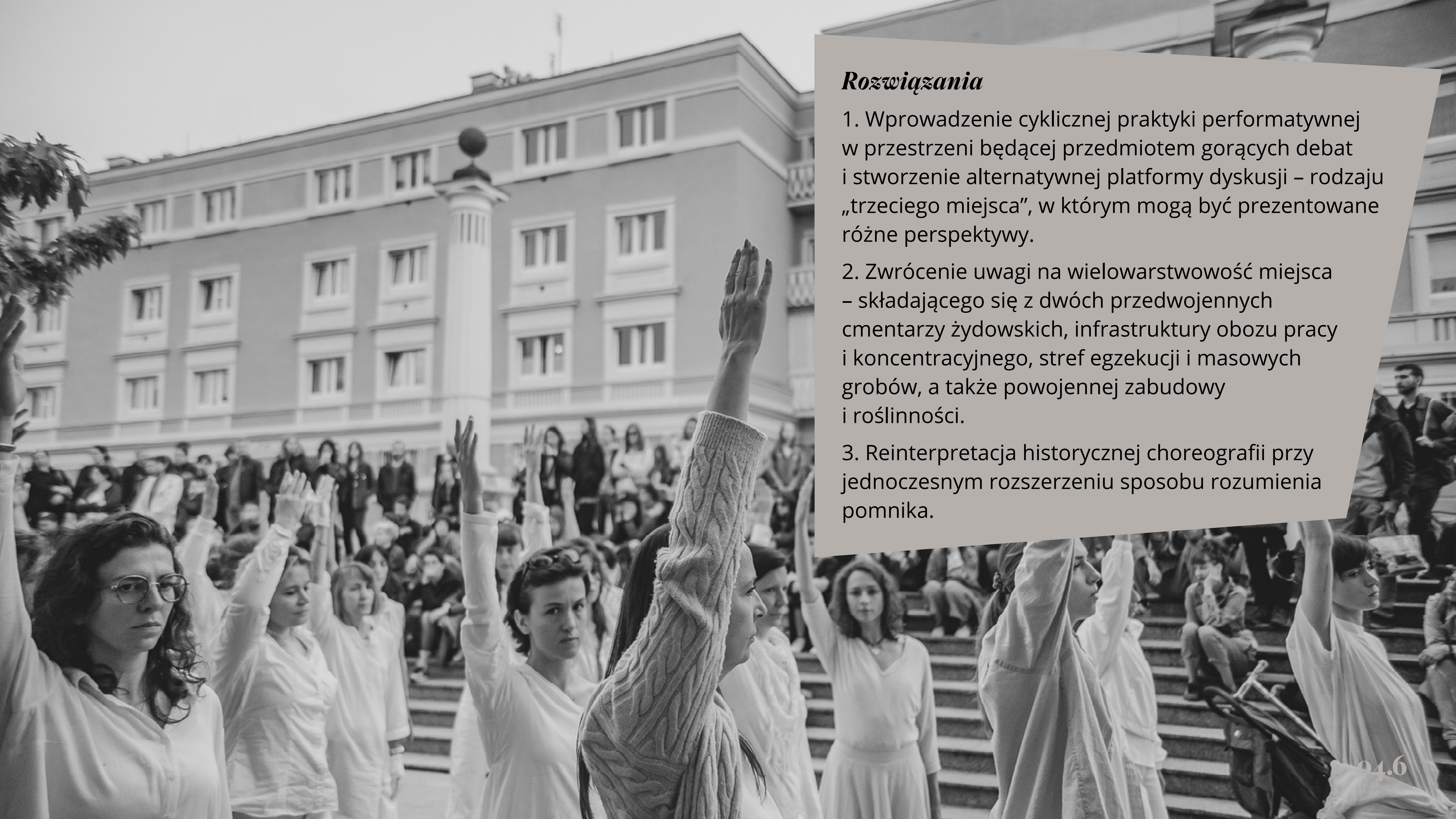
- JAK sztuka performatywna może stać się częścią intensywnych debat na temat form upamiętnienia i (braku) pamięci?
- JAK odnaleźć równowagę pomiędzy abstrakcyjną formą performansu a konkretnymi potrzebami i reakcjami interesariuszy/ek?
- JAK jeden performans może być dostosowywany do kontekstów innych miejsc trudnego dziedzictwa?

16 maja 2023 roku Still Standing zaprezentowano w Warszawie, w ramach obchodów rocznicy powstania w getcie warszawskim (1943). Stowarzyszenie [FestivALT](#) współprodukowało go we współpracy z [Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN](#), [Mazowieckim Instytutem Kultury](#) oraz [Fundacją Artystyczną PERFORM](#). Warszawska iteracja była wspólną akcją performatywną, łączącą dwie wykonawczynie oraz 80 innych osób (mieszkających w okolicy lub po prostu zainteresowanych), którym towarzyszył Natan Kryszk, saksofonista.

Widowisko rozpoczęło się przy Pomniku Bohaterów Getta w Warszawie, a zakończyło przy Kinie Muranów, w pobliżu miejsca, w którym niegdyś stała Wielka Synagoga. Narracyjna ścieżka dźwiękowa, której publiczność słuchała na swoich telefonach, nawiązywała do zniszczenia synagogi w Warszawie, dokonanego przez oddziały SS dokładnie tego dnia, 80 lat wcześniej.

Latem 2023 roku Still Standing zaprezentowano na [Biennale Sztuki Performance w Wilnie](#) (Litwa), aby poddać refleksji wielokulturową przeszłość miasta. Performans wykonano na terenie najstarszego cmentarza żydowskiego w mieście, zamkniętego przez sowieckie władze. Obecnie znajduje się tam teren zielony oraz wileński Pałac Sportu. Performans został sfinansowany przez [Instytut im. Adama Mickiewicza](#) w Polsce.

Rozwiązania

1. Wprowadzenie cyklicznej praktyki performatywnej w przestrzeni będącej przedmiotem gorących debat i stworzenie alternatywnej platformy dyskusji – rodzaju „trzeciego miejsca”, w którym mogą być prezentowane różne perspektywy.
2. Zwrócenie uwagi na wielowarstwowość miejsca – składającego się z dwóch przedwojennych cmentarzy żydowskich, infrastruktury obozu pracy i koncentracyjnego, stref egzekucji i masowych grobów, a także powojennej zabudowy i roślinności.
3. Reinterpretacja historycznej choreografii przy jednoczesnym rozszerzeniu sposobu rozumienia pomnika.

Wnioski

- Plenerowy performans artystyczny może połączyć wykonujące go osoby oraz publiczność z konkretnym miejscem i jego historią.
- Minimalistyczne formy sztuki performatywnej mogą umożliwić refleksję w indywidualnym tempie, w zgodzie z własnymi odczuciami i bez wrażenia przytłoczenia.
- Kontekst przestrzenny i osadzenie performansu w relacji do miejsca są kluczowe - można to osiągnąć udostępniając nagranie dźwiękowe, które dostarcza publiczności niezbędnych informacji.

Finansowanie

Still Standing został pierwotnie opracowany przy wsparciu Stowarzyszenia [FestivALT](#), we współpracy i dzięki finansowemu wkładowi partnerów wymienionych powyżej (różne iteracje performansu). Różne wersje spektaklu były również wspierane przez [Fundację Allianz](#), [Paideia - Europejski Instytut Badań nad Kulturą Żydowską](#) oraz projekt [Thinking Through the Museum](#) Uniwersytetu Concordia. Później został wystawiony jako część projektu NeDiPa w Krakowie we współpracy z [Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN](#) i [Fundacją Artystyczną Perform](#).

Więcej informacji

Więcej informacji o Still Standing można znaleźć na stronie internetowej Stowarzyszenia FestivALT [tutaj](#). Szczegóły dotyczące performansu w Lublinie można znaleźć [tutaj](#), w wersji z Biennale Sztuki Performance w Wilnie (wraz z nagraniem dźwiękowym; język angielski) [tutaj](#), a wersji warszawskiej na stronie Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN [tutaj](#). Recenzja performansu w Warszawie do przeczytania [tutaj](#).

05

Cmentarz żydowski przy ul. Gwarnej we Wrocławiu

Jak mieszkańcy/nki postrzegają kwestię upamiętnienia cmentarza żydowskiego?

Kontekst

Wrocław, przed II wojną światową zwany Breslau i będący częścią Niemiec, był domem dla jednej z największych niemieckich społeczności żydowskich w tej części Europy. Za sprawą wojny i przesunięcia granic (Breslau stał się polskim Wrocławiem), żydowska historia miasta została wymazana. Wysiłki na rzecz jej ocalenia do roku 1989 były udaremniane przez komunistyczne władze, dążące do zunifikowania populacji i prezentujące określoną narrację na temat historii tzw. ziem odzyskanych.

Historia nie oszczędzała istniejącego od XVIII w. cmentarza żydowskiego przy ul. Gwarnej (dawna niemiecka Claassenstrasse), będącego miejscem pochówku ponad 4000 osób wywodzących się z lokalnej społeczności żydowskiej. Cmentarz został zniszczony podczas oblężenia

#greencommemoration

#artisticintervention

#practice-orientedresearch

miasta, w ostatnich miesiącach II wojny światowej. Działka cmentarna, położona w samym centrum miasta, przy Dworcu Głównym, obecnie jest zabudowana budynkami mieszkalnymi, garażami, miejską halą sportową i po części stanowi właściwie „ziemię niczyją”, pomimo że pod ziemią wciąż znajdują się pochówki żydowskich Breslauerów. To sytuacja typowa dla wielu miast Europy Środkowej i Wschodniej, borykających się z burzliwą historią oraz problematyczną spuścizną II wojny światowej, Zagłady i lat komunizmu.

Fundacja [Urban Memory](#) powstawała w 2020 roku, we Wrocławiu, z zapoczątkowanej dwa lata wcześniej inicjatywy obywatelskiej na rzecz upamiętnienia terenu cmentarza żydowskiego przy ul. Gwarnej. Obecnie Fundacja prowadzi szereg projektów lokalnych, krajowych i międzynarodowych. W 2022 roku przeprowadziła kompleksowe badania terenowe, a także badania opinii obejmujące mieszkające w okolicy osoby, interesariuszy publicznych i potomków/kinie, skupione wokół potencjalnego upamiętnienia cmentarza żydowskiego przy ul. Gwarnej.

Fot. Marcin Szczygieł. Dokumentacja projektu zrealizowanego w ramach Mikrograntów - program wsparcia oddolnych inicjatyw lokalnych, koordynowanego przez Wrocławski Instytut Kultury

Wyróżniki

- Nawiązanie dialogu z lokalną społecznością sąsiedzką poprzez skierowanie bezpośrednio do interesariuszy/ek i mieszkających w pobliżu osób pytań dotyczących oczekiwań względem praktyk upamiętniających cmentarz żydowski przy ul. Gwarnej (Wrocław).
- Zaangażowanie najbardziej zainteresowanych podmiotów we współtworzenie przyszłości otaczającej ich przestrzeni publicznej, zarówno z uwzględnieniem przeszłości (zapomniany cmentarz żydowski przy ul. Gwarnej), jak i przyszłości (jakość przestrzeni publicznej i potrzeby lokalnej społeczności).

Więcej informacji

Więcej informacji na temat Cmentarza Żydowskiego we Wrocławiu przy ul. Claassenstrasse (obecnie ul. Gwarna) [tutaj](#).

Pełny raport (w języku polskim) dostępny jest [tutaj](#).

Wyzwania

- JAK poznać opinię bezpośrednich interesariuszy/ek (mieszkańcy/nki) na temat praktyk upamiętniających, które mają wpływ na ich najbliższe otoczenie?
- JAK zachować równowagę pomiędzy oczekiwaniami lokalnej społeczności a wymogiem szacunku wobec miejsca pochówku?
- JAK ustosunkować się do potencjalnych konfliktów i lat zaniedbań oraz pogodzić różne perspektywy?

Opis

W 2022 roku Fundacja [Urban Memory](#) przeprowadziła kompleksowe badania terenowe, a także badania opinii dotyczące stosunku lokalnej społeczności do upamiętnienia cmentarza żydowskiego przy ul. Gwarnej. W sumie przeprowadzono 78 wywiadów w grupie 100 osób. Badania przeprowadził zespół 21 wolontariuszy i wolontariuszek: głównie wolontariuszy/ek: głównie studentów/ek, doktorantów/ek i absolwentów/ek wrocławskich uniwersytetów.

Wyniki zebrano w raporcie, prezentującym wyniki analizy danych terenowych, badań społecznych oraz działań Fundacji [Urban Memory](#) na przestrzeni dwóch lat. Raport został opracowany pod kierunkiem socjologów/żek z Wrocławia, we współpracy z lokalnymi ekspertami/kami w dziedzinie studiów żydowskich, architektury i urbanistyki.

Jeden z najważniejszych przedstawionych w raporcie wniosków dotyczy tego, że choć większość mieszkających w okolicy osób wie o znajdującym się tam cmentarzu żydowskim, poziom ich szczegółowej wiedzy na temat jego historii znacząco się różni.

Osoby, które brały udział w badaniach przeważnie optują za znalezieniem sposobu na upamiętnienie cmentarza żydowskiego w sposób odpowiadający na potrzeby lokalnej społeczności i oddający szacunek zmarłym. Dodatkowo wskazują one, że przemyślany, inteligentny sposób upamiętnienia mógłby pomóc w uporządkowaniu obecnie niezwykle chaotycznej przestrzeni publicznej, cierpiącej z powodu dezorganizacji i braku konkretnej wizji zagospodarowania.

Rozwiązania

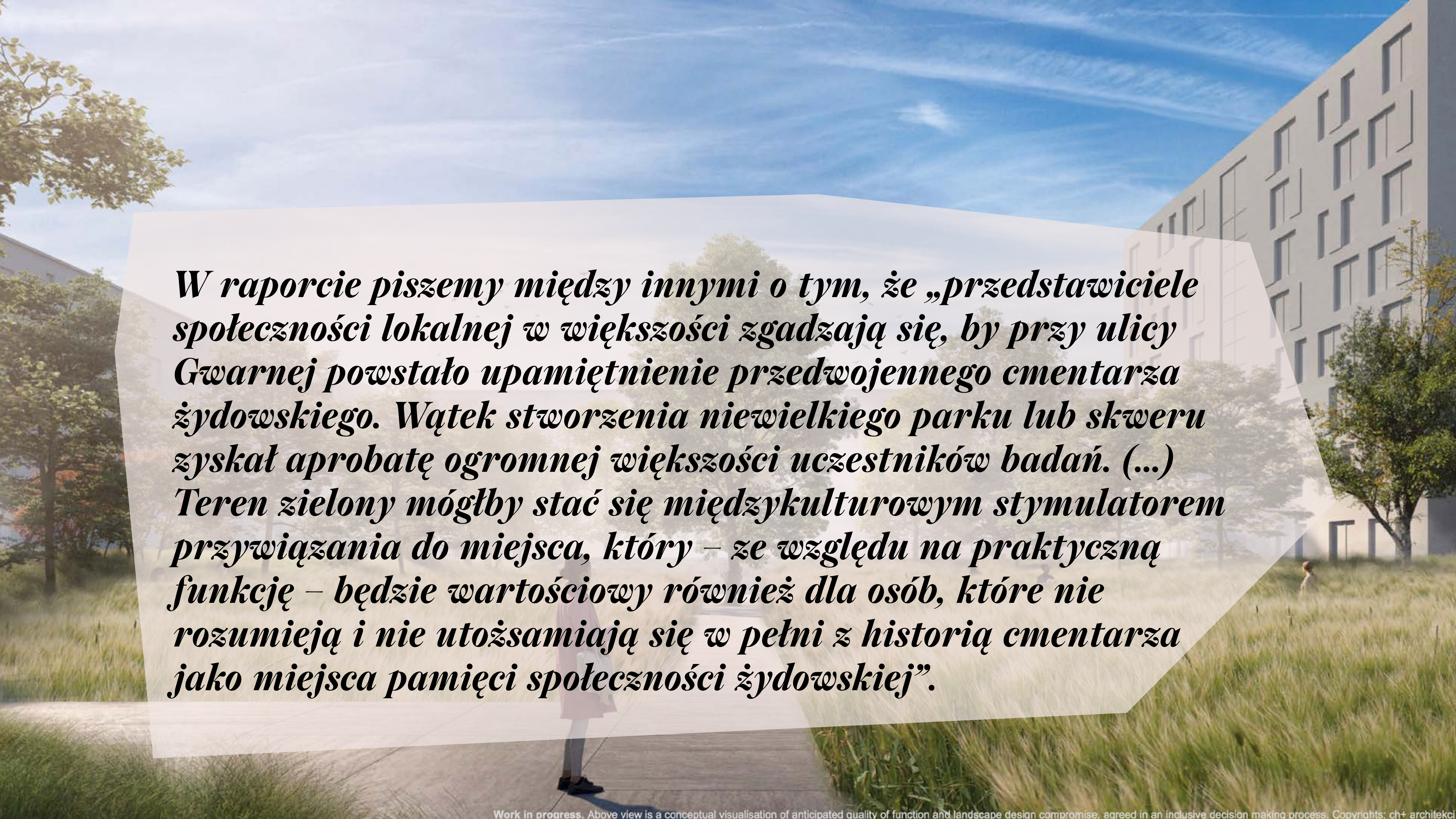
1. Partnerskie traktowanie osób mieszkających w okolicy, słuchanie ich głosu.
2. Przedstawienie różnych wariantów tego, czym dane miejsce może się stać po upamiętnieniu, bez koncentrowania się wyłącznie na samym upamiętnieniu; poszanowanie potrzeb i obaw lokalnej społeczności.
3. Konsultowanie się z bezpośrednimi sąsiadami/kami terenu przed podjęciem jakichkolwiek decyzji architektonicznych.

Ostatecznie pytanie o opinię osoby uznały, że w proces upamiętnienia od początku powinno się angażować interesariuszy/ki i mieszkańców/nki – poprzez starannie zaprojektowane konsultacje społeczne i bez unikania szczerej, otwartej dyskusji.

Finansowanie

Raport interesariuszy/ek dotyczący upamiętnienia cmentarza żydowskiego przy ul. Gwarnej został opublikowany przez Fundację [Urban Memory](#) w ramach projektu „Miejsca Pamięci i Zapomnienia” (2021-2022), finansowanego ze środków Funduszy Norweskich i EOG (program „Aktywni Obywatele – Fundusz Regionalny”). Posłużył jako podstawa do podejmowania kolejnych działań prowadzonych na terenie i w okolicy cmentarza w ramach projektu [NeDiPa](#) (m.in. odświeżenia prac artystki Anny Schapiro oznaczających fragmenty granic cmentarza).

The background image is a digital architectural rendering of a park. In the foreground, a person in a light-colored dress is walking on a paved path. To the right, there is a large, modern, light-colored building with a grid-like facade of windows. The park area is filled with tall grass and several trees. The sky is blue with some light clouds. A semi-transparent white box with a slight drop shadow is overlaid on the center of the image, containing the text.

W raporcie piszemy między innymi o tym, że „przedstawiciele społeczności lokalnej w większości zgadzają się, by przy ulicy Gwarnej powstało upamiętnienie przedwojennego cmentarza żydowskiego. Wątek stworzenia niewielkiego parku lub skweru zyskał aprobatę ogromnej większości uczestników badań. (...) Teren zielony mógłby stać się międzykulturowym stymulatorem przywiązania do miejsca, który – ze względu na praktyczną funkcję – będzie wartościowy również dla osób, które nie rozumieją i nie utożsamiają się w pełni z historią cmentarza jako miejsca pamięci społeczności żydowskiej”.

Wnioski

- Większość osób z lokalnej społeczności zgadza się, że upamiętnienie przedwojennego cmentarza żydowskiego przy ul. Gwarnej mogłoby przyczynić się do stworzenia poczucia przynależności i przywiązania do Wrocławia wśród mieszkańców/nek najbliższej okolicy.
- Podkreślanie praktycznego wymiaru proponowanego upamiętnienia i jego wpływu na poprawienie jakości przestrzeni może być wartościowe dla osób nieutożsamiających się w pełni z historią cmentarza żydowskiego jako miejsca pamięci – przykładowo, teren zielony lub mały park mogłyby stanowić znaczącą wartość dla mieszkających w okolicy osób.
- Konsultacje społeczne z interesariuszkami/kami, poświęcone przestrzeni publicznej i upamiętnieniu, powinny pomóc obalić mity i lęki, odnieść się do obaw i stworzyć bezpieczną przestrzeń do wymiany zdań; wszystkie perspektywy są istotne i powinny być brane pod uwagę, zwłaszcza, jeśli pochodzą od osób sąsiedzkich i najbardziej zainteresowanych mieszkańców/nek.

Fot. Stan Barański

06 Żyd, sąsiad i pies

*#prototypowanie #imersyjnespacery
#zieloneupamiętnienia
#długotrwałodziałania*

Jak wykorzystać sąsiedzkie spacery, aby wprowadzić zasady poszanowania miejsca pochówku na terenie zniszczonych cmentarzy żydowskich?

Kontekst

Obszar dawnego nazistowskiego obozu pracy i koncentracyjnego Plaszow w Krakowie, powstałego na terenie dwóch żydowskich cmentarzy, do dziś pozostaje w dużej mierze nieoznakowany i – jako rozległy teren zielony – pełni głównie funkcje rekreacyjne.

Osoby mieszkające w okolicy – nie zawsze zdając sobie sprawę, co znajdowało się tam wcześniej – często wykorzystują go do spacerów na świeżym powietrzu i wyprowadzania psów. Wielu mieszkańców/niek Krakowa nie jest świadomych tego, jak rozległy był obóz, zwłaszcza, że część jego terenu została w latach powojennych zabudowana; w efekcie faktycznemu upamiętnieniu, powstającemu z inicjatywy powołanej do tego celu instytucji, podlega tylko około połowa całego obszaru.

Przez kilka lat, w ramach corocznego festiwalu sztuki i aktywizmu żydowskiego [FestivALT](#) w Krakowie, organizowane były spacery tematyczne dla osób posiadających psy (które także mogły uczestniczyć w wydarzeniu) oraz wszystkich zainteresowanych mieszkających w okolicy. Ich celem było przedstawienie zgodnych z prawem żydowskim zasad zachowywania się na cmentarzach żydowskich oraz objaśnienie topografii terenu.

Wyróżniki

- Przedstawienie praktycznych aspektów żydowskiego prawa religijnego dotyczącego cmentarzy w sposób bezpośredni i zrozumiały.
- Wyjście naprzeciw konkretnym potrzebom osób żyjących w sąsiedztwie miejsca trudnego dziedzictwa i zamiast narzucania reguł – przybliżanie perspektywy żydowskiej w relacji do wyzwań, jakie stwarza teren.

Wyzwania

- JAK edukować mieszkające w okolicy osoby na temat miejsca trudnego dziedzictwa w sposób konstruktywny, ale bez protekcjonalności?
- JAK negocjować nowe sposoby korzystania z miejsc trudnego dziedzictwa?
- JAK znaleźć równowagę pomiędzy oczekiwaniami lokalnej społeczności a wymogiem szacunku wobec miejsca pochówku?

Opis

W styczniu 2022 roku [FestivALT](#) postanowił zorganizować akcję pilotażową polegającą na sąsiedzkim spacerze z psami dla wszystkich zainteresowanych mieszkańców/nek oraz innych osób. Spotkanie w przyjaznej atmosferze służyło zdobyciu lub poszerzeniu wiedzy na temat praktycznych aspektów prawa żydowskiego (halachy) oraz tego, co jest dozwolone na terenie cmentarza żydowskiego. Choć pierwsza odsłona akcji nie była szeroko nagłaśniana, odniosła sukces – przyciągnęła grono ludzi z okolicy wraz z ich zwierzętami domowymi.

Podczas spaceru Aleksander Schwarz, ekspert ds. żydowskich pochówków i cmentarzy, przybliżył wynikające z halachy zasady właściwego zachowywania się na cmentarzach oraz objaśnił topografię terenu. Spacer został pomyślany jako praktyczna prezentacja tych zasad, ze szczególnym uwzględnieniem sposobu, w jaki z tego obszaru mogą korzystać psy.

Uczestniczące w spacerze osoby odwiedziły najważniejsze miejsca byłego obozu; dzięki zestawom słuchawkowym, osoby posiadające psy mogły swobodnie przemieszczać się razem z nimi, zachowując bezpieczną odległość.

Rozwiązania

1. Stworzenie przestrzeni do dyskusji, umożliwiającej spotkanie różnych interesariuszy, a zwłaszcza mieszkańców/nek i przedstawicieli/ek społeczności żydowskiej.
2. Konsultacje i negocjacje prowadzone w czasie rzeczywistym, służące wypracowaniu rozwiązań dostosowanych do miejsca i potrzeb jego użytkowników/czek (również nie-ludzkich).
3. Zwrócenie się ku tradycji żydowskiej i prawu żydowskiemu w celu znalezienia wskazówek oraz innowacyjnych metod radzenia sobie ze współczesnymi wyzwaniami.

Pełniący rolę przewodnika Aleksander Schwarz to ekspert Komisji Rabinicznej ds. Cmentarzy, specjalista w dziedzinie prawa żydowskiego dotyczącego cmentarzy i pochówków oraz wiceprezes Fundacji [Zapomniane](#). Odtwarza on historyczne granice cmentarzy i poszukuje nieupamiętnionych miejsc żydowskich pochówków z czasów Zagłady, wykorzystując metody badawcze zgodne z halachą. Wszystkie spaceruje prowadzi teraz w towarzystwie swojego psa imieniem Józia.

W 2022 roku odbyły się trzy sąsiedzkie spacerze z psami po dawnym KL Płaszów, pod przewodnictwem Aleksandra Schwarza; kolejny miał miejsce w czerwcu 2023 roku, podczas 7. edycji [FestivALT](#), corocznego festiwalu kultury żydowskiej i żydowskiego aktywizmu w Krakowie.

Organizatorzy starali się wykorzystać je jako okazję do budowania wzajemnych relacji i zrozumienia pomiędzy mieszkańcami/nkami a społecznością żydowską w Krakowie. Spacerze stworzyły możliwość poznania zasad związanych z cmentarzami żydowskimi, ale także – wymiany myśli i wrażeń na temat roli pamięci, upamiętniania i przestrzeni publicznej oraz wymagań względem nich.

Spacerze powstały pod wpływem inspiracji innego rodzaju immersyjnych spacerów pamięciowych organizowanych przez [FestivALT](#) – skupiających się na leczniczych właściwościach roślin z okolicy pod nazwą [Lecznicze Rośliny Płaszowa](#).

Wnioski

- Wszystkie zainteresowane strony powinny mieć możliwość wypowiedzenia się w kwestii upamiętnień i praktyk pamięciowych w przestrzeni publicznej, z którą mają regularny – często codzienny – kontakt. Istnieje potrzeba wypracowania kompromisów, które umożliwią wszystkim korzystanie z tych przestrzeni z poszanowaniem ich przeszłości i historii.
- Z punktu widzenia kultywacji namacalnej kultury pamięci skuteczniejsze niż poleganie wyłącznie na znakach czy tablicach informacyjnych jest organizowanie spacerów czy wydarzeń włączających lokalnej społeczności.

Finansowanie

Sąsiedzkie spacery organizowane podczas edycji [FestivALT](#) w 2022 roku były częścią wspólnego projektu „Miejsca Pamięci i Zapomnienia” (2021-2022), finansowanego ze środków Funduszy Norweskich i EOG (program „Aktywni Obywatele – Fundusz Regionalny”).

Więcej informacji

Więcej informacji o inicjatywie można znaleźć [tutaj](#).

Rekomendacje

Przedstawione niżej rekomendacje, podobnie jak działania prowadzone w ramach projektu [NeDiPa](#), opierają się na następującym założeniu: jeśli będziemy **promować nowy model kultury pamięci, skupiony na wspólnych, partycypacyjnych działaniach upamiętniających**, w których uczestniczą wspólnie przedstawiciele/ki żydowskich i nieżydowskich społeczności wspieranych przez osoby i instytucje decyzyjne, **polskie społeczeństwo faktycznie włączy trudne dziedzictwo związane z historią Żydów i Zagłady w lokalne – a następnie europejskie – kultury pamięci. To z kolei może przyczynić się do budowania bardziej inkluzywnego społeczeństwa i wzmacniać demokrację.**

Zachęcamy aktywistów pamięciowych/aktywistki pamięciowe oraz wszystkie zainteresowane podmioty do uwzględnienia poniższych wytycznych w swojej pracy z miejscami dziedzictwa, które można zidentyfikować jako trudne. Wierzymy, że mogą one być pomocne również dla osób pracujących z trudnym dziedzictwem o innej genezie, w innych częściach Europy i świata.

1. Zmapuj wszystkich istotnych interesariuszy

Rozpoczynając pracę, możesz nie mieć świadomości istnienia wszystkich osób i grup, które powinny zostać zaproszone do dyskusji; zacznij od zmapowania tych, o których wiesz, i wykorzystaj efekt domina, pytając ich o kolejnych.

- wykraczaj poza ramy lokalne – pomyśl o interesariuszach/kach nieobecnych na miejscu (w przypadku Europy Środkowej i Wschodniej oraz dziedzictwa żydowskiego – np. przedstawiciele/ki współczesnej społeczności żydowskiej i potomkowie/inie mieszkający/e za granicą),
- upewnij się, że masz wiedzę na temat tożsamości, religii i tradycji, które powinny być uwzględnione przy pracy z danym miejscem oraz skontaktuj z odpowiednimi osobami eksperckimi i organizacjami,
- miej na uwadze, że strony, z którymi nawiążesz kontakt, mogą wyrażać sprzeczne potrzeby i oczekiwania – zadбай o wystarczającą ilość czasu, aby ich wysłuchać i (jeśli to konieczne) przejść przez proces negocjacji,
- przygotuj się na niespodzianki – w procesie mogą pojawić się nowi interesariusze, dlatego kształtuj swoje plany elastycznie, tak, aby istniała przestrzeń do negocjacji i szukania kompromisów.

2. Zdefiniuj miejsce jako trudne

dziedzictwo *Inicjatywy upamiętniające mogą się nie powieść, gdy miejsca trudnego dziedzictwa traktowane są tak samo, jak projekty (budowlane czy inwestycyjne). Niewłaściwa ocena może skutkować zaplanowaniem nieodpowiedniej ilości czasu i przeznaczenia niewystarczającej ilości zasobów na realizację zadania oraz brakiem dokładnej oceny ryzyka.*

- wykorzystaj definicję trudnego dziedzictwa, aby pomóc wyjaśnić charakter miejsca wszystkim istotnym interesariuszom/kom,
- transparentnie ujawnij wszystkie poziomy trudności – interesariusze/ki muszą mieć pełną świadomość wszystkich aspektów miejsca i jego historii,
- jasno komunikuj złożony charakter miejsca i związane z nim wyzwania – nie wywołuj w partnerach i interesariuszach/kach złudzenia łatwości przedsięwzięcia; nieujawnienie kłopotliwych lub trudnych fragmentów historii stwarza ryzyko komplikacji procesu na późniejszym etapie,
- przygotuj interesariuszy/ki na to, że inicjatywa może prowadzić do podziałów społecznych i zdecyduj, w jaki sposób zamierzasz je rozwiązywać.

3. Zbadaj miejsce *Na dane miejsce mogą się składać różne warstwy – im wcześniej je odkryjesz, tym większe szanse na powodzenie Twojego przedsięwzięcia. Upewnij się, że pozyskasz niezbędną wiedzę na temat:*

- własności gruntów – miej na uwadze, że właścicieli może być wielu lub że kwestia własności może pozostawać nierozwiązana,
- granic miejsca – miej świadomość, że współczesne granice mogą się różnić od historycznych,
- odpowiednich przepisów, które mają zastosowanie do miejsca (np. przepisy dotyczące dziedzictwa, przepisy krajobrazowe, lokalne plany zagospodarowania przestrzennego, w przypadku Polski i dziedzictwa żydowskiego – wytyczne Komisji Rabinicznej ds. Cmentarzy),
- istniejących planów upamiętnienia lub rozwoju danego miejsca, które zostały już stworzone przez inne podmioty lub które mogą być właśnie przygotowywane,
- historii miejsca, która może być odkryta dzięki badaniom archiwalnym (o ile to konieczne, przeprowadź badania samodzielnie lub nawiąż kontakt z osobami, które mogą to zrobić),
- ryzyka, że dane miejsce zawiera ludzkie szczątki. **Nie naruszaj go, jeśli podejrzewasz, że tak jest!**
- wszelkich materialnych śladów historii miejsca nad i/lub pod ziemią (np. fundamenty budynków),
- **Nie przeprowadzaj żadnych prac inwazyjnych**, jeśli nie zostało wykluczone, że miejsce zawiera ludzkie szczątki.

4. Szanuj związane z miejscem zasady kulturowe i religijne oraz wynikające z nich

wymagania i wytyczne *Jeśli miejsce, z którym masz do czynienia, należy do kultury/religii innej niż Twoja, przyjmij pozycję jego opiekuna/ki i upewnij się, że szanujesz związane z nim zasady kulturowe i religijne – nawet, jeśli nie są dla Ciebie intuicyjne.*

- konsultuj się z osobami eksperckimi i/lub kompetentnymi członkami/iniami społeczności na każdym etapie,
- wyjaśnij zasady i wymagania Twoim partnerom, sojusznikom, wolontariuszom lub poproś o to osoby eksperckie czy odpowiednich członków/odpowiednie członkinie społeczności,
- wykorzystaj cały proces jako okazję do nauki – rozważ włączenie do projektu szkoleń antydyskryminacyjnych lub szkoleń z komunikacji międzykulturowej.

5. Szukaj sojuszy i buduj szeroką koalicję

Jeśli masz do czynienia z porzuconym lub nieupamiętnionym miejscem, pamiętaj, że pozostawiono je w takim stanie z jakiegoś powodu. Zmiana jego statusu podważa status quo, co może wywoływać opór lub niepokój. Budowanie szerokiej koalicji może stać się źródłem siły, której będziesz potrzebować w tym procesie.

- upewnij się, że zaangażowane są osoby reprezentujące społeczność, która może zidentyfikować dane dziedzictwo jako własne,
- upewnij się, że zaangażowane są osoby eksperckie (z kręgów historycznych, badawczych i innych), zwłaszcza te wywodzące się ze społeczności kulturowo, etnicznie i/lub religijnie związanych z danym miejscem (jeśli takie istnieją),
- nawiąż relacje z odpowiednimi władzami (np. samorząd lokalny, a w przypadku Polski i dziedzictwa żydowskiego - Komisja Rabiniczna ds. Cmentarzy),
- poszukaj partnerów instytucjonalnych – zarówno lokalnie, jak i międzynarodowo,
- zaangażuj osoby wolontariackie, jeśli masz możliwość organizowania i monitorowania ich pracy.

6. Gdy dotrzesz do etapu planowania fazy realizacji finalnego upamiętnienia, uwzględnij długoterminową perspektywę z programem utrzymania i edukacyjnym

Upewnij się, że masz długoterminową wizję i budżet na pozwalający na opiekę nad miejscem i utrzymanie go; zaplanuj programy edukacyjne, które odegrają rolę w życiu lokalnej społeczności oraz wysiłki na rzecz podnoszenia świadomości.

- zaangażuj partnerów, zwłaszcza lokalnych,
- znajdź co najmniej jednego godnego zaufania długoterminowego sponsora, który zabezpieczy realizację Twojej wizji i będzie dbał o dane miejsce,
- zabezpiecz budżet na utrzymanie miejsca (jeśli jego utrzymanie będzie generowało koszty),
- znajdź odpowiednie osoby, które pomogą kontynuować projekt,
- buduj partnerstwa z podobnymi organizacjami/miejscami, wymieniaj się wiedzą i dobrymi praktykami,
- twórz programy edukacyjne i nieustannie angażuj interesariuszy, zwłaszcza lokalnych.

7. Poświęć uwagę całemu procesowi, a nie tylko efektowi końcowemu

Zaprojektowanie pomnika

lub tablicy pamiątkowej może wydawać się kluczowe dla projektu, ponieważ to widoczny i namacalny znak pamięci. To jednak jest stosunkowo łatwe – prawdziwego wysiłku wymaga upewnienie się, że będą one mile widziane, pielęgnowane i zintegrowane z lokalną kulturą pamięci. Właśnie dlatego kluczowe jest zadbanie o proces prowadzący do jakiegokolwiek materialnego upamiętnienia.

- zacznij od małych kroków i bądź zwinny/a – ogłoś swoje plany na wczesnym etapie procesu, co da ci możliwość obserwowania reakcji i planowania kolejnych kroków zgodnie ze zwinną metodą zarządzania projektami,
- jasno określaj swój cel (np. upamiętnienie), ale nie narzucaj gotowych rozwiązań – ważne, aby cały proces był naprawdę partycypacyjny i inkluzyjny,
- wybierz odpowiednie tempo pracy – niewykluczone, że Twoje przedsięwzięcie będzie wymagać przyzwyczajania ludzi do pomysłu; możesz to zrobić poprzez spacer tematyczny, otwarte wykłady lub warsztaty, które nie wprowadzają fizycznych ingerencji w krajobraz danego miejsca,
- powiąż dane miejsce z kontekstem współczesnym – poszukaj związków między potrzebami różnych interesariuszy/interesariuszek a tym, czym jest i czym może być dane miejsce; może lokalnej społeczności brakuje terenów zielonych, a Ty jesteś w stanie zaprojektować park pamięci, który będzie hołdem dla historii miejsca i odpowie na aktualne potrzeby?
- rozważ wykorzystanie oznakowania jako etapu pośredniego – możesz stopniowo zmieniać wygląd i charakter miejsca, tymczasowo je oznakowując; to doskonała okazja do zaangażowania społeczności,
- nie bój się współpracy z osobami artystycznymi – często mają do zaoferowania projekty, które mogą przemówić do wielu interesariuszy/interesariuszek, mających różne potrzeby,
- nie myl elastyczności z konformizmem – miej jasny cel (np. upamiętnienie miejsca) i określ, z czego jesteś w stanie zrezygnować (np. konkretna wizja estetyki pomnika), a z czego nie (np. prawda historyczna i zgodność z wytycznymi kulturowymi lub religijnymi).

8. Szczątki ludzkie

Jeśli masz do czynienia z cmentarzem żydowskim lub innym miejscem zawierającym szczątki żydowskie w Polsce, skontaktuj się z Komisją Rabiniczną ds. Cmentarzy i stosuj się do wytycznych znajdujących się poniżej.

Zgodnie z wytycznymi Komisji Rabinicznej ds. Cmentarzy, na obszarach cmentarzy żydowskich lub w miejscach zawierających szczątki żydowskie

nie wolno:

- wykonywać żadnych prac w szabat, czyli od zmierzchu w piątek do zmierzchu w sobotę oraz podczas świąt żydowskich,
- kopać w ziemi,
- usuwać gleby,
- wjeżdżać na teren ciężkim sprzętem (odpowiednie pozwolenia może wydać tylko Komisja),
- usuwać korzeni drzew i krzewów,
- wyciągać nagrobków,
- pozostawiać pochowanych luzem kości,
- podkopywać ogrodzenia cmentarza.

dozwolone jest natomiast:

- przycinanie do poziomu gruntu drzew, krzewów, roślin jednorocznych, dwuletnich i wieloletnich,
- usuwanie kikutów i korzeni starych drzew,
- palenie chwastów, gałęzi i drewna na cmentarzach (zgodnie z przepisami bezpieczeństwa i higieny pracy),
- oznaczanie alejek na ziemi (po konsultacji z Komisją),
- nawożenie dodatkowych warstw ziemi, pod warunkiem że nawóz nie zawiera zanieczyszczeń i innych szkodliwych substancji,
- czyszczenie nagrobków,
- instalowanie tablic pamiątkowych oraz informacyjnych (po konsultacji z Komisją).

Wszystkie prace związane z renowacją, konserwacją i pielęgnacją nagrobków na cmentarzach żydowskich w Polsce powinny być prowadzone zgodnie z zasadami konserwatorskimi, a w przypadku jakichkolwiek wątpliwości – konsultowane z Komisją.

W przypadku odtwarzania inskrypcji podczas renowacji macew w Polsce wymagana jest konsultacja treści z Komisją; nie wolno stosować substancji chemicznych bez zgody odpowiedniego Urzędu Ochrony Zabytków, a same nagrobki lub inskrypcje na nich nie powinny być malowane farbami i technikami, na które Urząd ten nie wyraziłby zgody. Macew nie należy czyścić twardymi (w tym drucianymi) szczotkami, ponieważ może dojść do uszkodzenia lub utraty cennych informacji.

Przydatne zasoby i punkty odniesienia

• Strategiczne dokumenty i inicjatywy europejskie

[Strategia przeciwdziałania antysemityzmowi i wspierania życia społeczności żydowskiej w UE \(2021-30\)](#)

[Nowy Europejski Program na Rzecz Kultury](#)

[Plan prac w dziedzinie kultury na lata 2023-2026](#)

[Europejskie ramy działania w zakresie dziedzictwa kulturowego](#)

[Partycypacyjne zarządzanie dziedzictwem kulturowym.](#)

[Sprawozdanie grupy roboczej ekspertów z państw członkowskich w ramach omk \(otwartej metody koordynacji\): streszczenie](#)

[Znak Dziedzictwa Europejskiego](#)

[Konwencja z Faro \(Rada Europy\)](#)

• Dodatkowe źródła

[Raport Aktywizmu Pamięciowego](#)

[Instrukcja Powrotu Macewy](#)

[Raport z ul. Gwarnej](#)

[e-book Zielone Upamiętnienia](#)

[Wytyczne Komisji Rabinicznej ds. Cmentarzy](#)

• Inne projekty i sieci

[Parallel Traces - a new lens on Jewish Heritage \(2018-2021\)](#)

[Oznakowanie cmentarzy żydowskich na terenie Europy \(2019-2023\) \[EN\]](#)

[Europejskie Szlaki Dziedzictwa Żydowskiego - Rada Europy](#)

[Sieć Europa Nostra](#)

[Sieć Przyszłość dziedzictwa religijnego \(FRH\)](#)

Realizacja

Autorstwo

Aleksandra Janus, Lena Rubenfeld,
Maciej Hofman, Aga Jabłońska

Redakcja językowa

Paul Bargetto (język angielski),
Aleksandra Kumala (język polski)

Tłumaczenie

Aleksandra Kumala (z j. angielskiego na j. polski)

Projekt graficzny i skład

Magda Rubenfeld Koralewska

Zdjęcia

Alicja Szulc, Klaudyna Schubert, Jason Francisco,
Aleksander Schwarz, Steven D. Reece, Stan Barański,
Adrian Grycuk, Natalia Romik, Aga Jabłońska,
Filip Morawski, Marcin Szczygieł, Zapomniane
Foundation, Urban Memory Foundation.

www.nedipa.eu